

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЈОВАН ДУЧИЋ: ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

Издаје

Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

За издавача

академик Владимир С. Косић

Главни уредник

академик Зоран Кнежевић

Уредници публикације

академик Љубодрај Димић
дописни члан САНУ Јован Делић

Дизајн корица

Драјана Лацмановић-Лекић

Лектура

Тања Рончевић

Коректура

Ана Барбајесковић
Снежана Крстић-Букарица

Стручни сарадници

Марина Нинић
Мирослав Јовановић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

Планета ирини, Београд

Тираж: 500 примерака

ISBN 978-86-7025-915-7

© Српска академија наука и уметности, 2021.

Издавање ове монографије потпомогнуто је средствима Дунав осигурања, Телекома Србије и Српског пословног клуба „Привредник”.

ЈОВАН ДУЧИЋ
ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

САДРЖАЈ

7 | Реч уредника

ЈОВАН ДУЧИЋ: БИОГРАФИЈА

13 | Јован Делић, *Биографија Јована Дучића*

ЈОВАН ДУЧИЋ: ДИПЛОМАТИЈА

57 | Миладин Милошевић и Љубодраг Димић, *Јован Дучић – једна дипломатска каријера*

КЊИЖЕВНО ДЕЛО ЈОВАНА ДУЧИЋА

101 | Јован Делић, *Од личној бола до метафизичких визија*

151 | Мина М. Ђурић, *Сапутници на стази поред пута: Дучићева сагледавања српске књижевности у контексту светске уметности и културе*

175 | Владимир Гвозден, *Културно преношење, књижевни систем и фигура (јуџо)јисца у Градовима и химерама Јована Дучића*

199 | Александар М. Милановић, *Дојринос Дучићевих јуџојиса модернизацији српскоја јесничкој и стандардној језика*

217 | Недељка Бјелановић, *Дучићево стишавање: Јутра с Леутара*

225 | Владан Бајчета, *Дучићева похвала лудости: Благо цара Радована*

245 | Јован Делић, *Дучићев историјски јорјретј претјка и двојника*

ЈОВАН ДУЧИЋ И АКАДЕМИЈА

281 | Злата Бојовић, *Јован Дучић у Српској академији наука и уметности*

305 | Напомене

323 | Скраћенице

ЈОВАН ДУЧИЋ: БИБЛИОГРАФИЈА

327 | Драгана Крстић Лукић и Светлана Симоновић Мандић, *Библиографија Јована Дучића*

РЕЧ УРЕДНИКА

Хваљен и уздизан с највишег и најмериторнијег места као највећи српски лирски песник (Богдан Поповић, Слободан Јовановић), потом оспораван од песника авангарде, затим посмртно идеолошки дисквалификован, Јован Дучић је сто педесет година након рођења остао један од највећих лиричара које смо имали и имамо. За око три и по деценије бављења дипломатијом стекао је глас једног од најугледнијих српских и југословенских дипломата и први је од шефова Посланства Краљевине Југославије добио звање амбасадора. Природно је онда што му је САНУ посветила 2021. годину и ову монографију.

За себе је говорио да не зна ни дан ни годину када се родио, али зато врло добро зна зашто се родио. Онда се од ратног устаничког сирочета из Подгљивља, Хрупјела, и Требиња уздигао до најугледније песничке и једне од најугледнијих дипломатских личности свога времена, сретао се са најутицајнијим, најмоћнијим и најдаровитијим људима свога доба: краљевима, председницима држава и влада, војсковођама, дипломатама, мудрацима, песницима, писцима, критичарима, новинарима, дамама... Напутовао се, нагледао и сазнао света. Три пута је сахрањиван на два различита континента и у два миленијума, па Дучићева биографија обухвата не само богат, узбудљив, често драматичан, испуњен и остварен живот, већ и три његове сахране, односно посмртни повратак на Црквину изнад Требиња. Дучићев животопис нужно обухвата преко сто тридесет година.

Посебно је издвојена и описана Дучићева веома жива дипломатска активност. После издања Дучићевих *Дипломатских списа* (Миладин Милошевић), стекли су се услови да се та изванредно важна Дучићева делатност прецизније сагледа и оцени. Изузетно су тачне биле његове процене опасности од фашизма и оправдани рани страхови од геноцида над Србима, и слутње тога геноцида.

Дучићевој поезији посвећена је највећа пажња. Она је типолошки разврстана у „лирске кругове”, али је посматрана и у „развоју”, па су у сагледавању Дучићевог песништва укрштене синхронијска и дијахронијска перспектива.

Дучић је сматрао да је поезија највиши степен метафизике, па је посебна пажња посвећена метафизичким квалитетима његовога песништва.

Изузетан је Дучићев допринос путописном жанру, толико значајном за српску књижевност од самих њених почетака. Дучићеви путописи се могу разумети као путописни есеји, а сам путописац је овај жанр означио као „роман једног срца и једне памети”.

Ова монографија је истакла Дучићев огроман допринос развоју есеја код Срба. Подстицаји су долазили из француске књижевности, превасходно од Монтења. Есеј је за Дучића жанр човековог самотражења, самоиспитивања, самопревазилажења, самосвести и самосазнања. Есеј је у основи његове путописне (*Градови и химере*), контемплативне (*Јуџира с Леуџара и Блајо цара Радована*) и књижевнокритичке и аутопоетичке прозе (*Сџаза њоред џуџа и Моји саџуџници*). И данас су драгоцене многе Дучићеве књижевнокритичке оцене, али и искази о његовом схватању природе критике. Дучићева есејистика је у овој монографији сагледавана и у компаративном контексту.

Миладин Милошевић је истакао да је историја била Дучићева опсесија, по чему је веома близак Иви Андрићу. Дучићева књига *Гроф Сава Владиславић* несумњиво је једно од најоригиналнијих и најнеобичнијих историографских дела, писано као животопис вероватно највећег дипломате међу Србима, али у служби руског царства, и као дело о пишчевом претку и двојнику.

Настојали смо да представимо Дучићево стваралаштво у целини, поштујући и појединачност свакога дела. Тако ће читалац стећи пунији утисак о Јовану Дучићу као песнику, дипломати, путописцу, есејисти, књижевном критичару и историографу, и о сваком његовом делу појединачно.

Посебна пажња је посвећена академику Јовану Дучићу, односно Дучићу у Српској краљевској академији. Многа документа и сазнања су први пут пред широм научном јавношћу.

Дучићева библиографија је нужно селективна. Рад на овој монографији показао је колико недостаје комплетна и потпуна Дучићева библиографија.

Ово дело је настајало у време пандемије: жалимо што су два аутора била принуђена да откажу своје прилоге. Утолико више захваљујемо свим ауторима, зато што су радили у отежаним условима. Одужен је, упркос пандемији, део дуга великом песнику и дипломати Јовану Дучићу.

Љубодраг Димић и Јован Делић

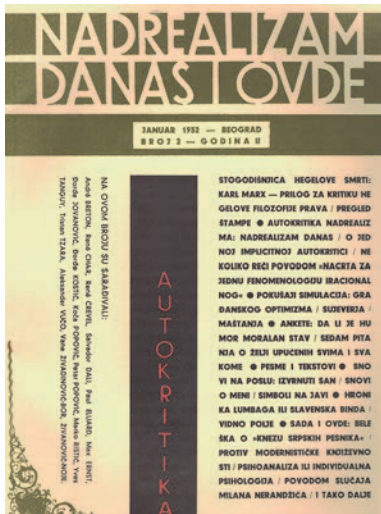
ДУЧИЋЕВА ПОХВАЛА ЛУДОСТИ: БЛАГО ЦАРА РАДОВАНА

Владан БАЈЧЕТА

Инститор за књижевност и уметност, Београд

По несразмјери скромног обима и утицаја који посједује, опус Јована Дучића није усамљен у српској књижевности двадесетог вијека. Слично неким савременицима, у првом реду Милану Ракићу и Алекси Шантићу, или генерацијски нешто млађем Момчилу Настасијевићу, Дучић је написао релативно мало. Он је, међутим, том својом списатељском уздржанашћу једнако колико и сталном бригом за свој опус, који је изнова дотјеривао и изнутра усаглашавао, заузео посебно мјесто у модернистичком преображају српског пјесништва у првим деценијама прошлог стољећа. Настављајући се на напоре и учинке својих претходника Лазе Костића и Војислава Илића, а стварајући у динамичном (не)сагласју са својим поменутих генерацијским друговима Шантићем и Ракићем, Дучић је представљао преломну тачку у сусрету традицијских искустава са новим тенденцијама, из које ће се у додиру са радикалним авангардним тежњама разгранати токови српске поезије у читаву делту поетичких усмјерења и опредјељења. (Није случајно што су писци авангардне оријентације, а нарочито аутори из круга београдских надреалиста, управо Дучића држали за персонификацију свега оног насупрот чему је стала њихова пјесничка генерација са својим прекретничким умјетничким амбицијама и новим схватањима литературе.²¹⁵) У том, дакле, невеликом али незаобилазном књижевном опусу посебно мјесто заузима Дучићева

У другом броју часописа *Надреализам данас* (1932) оштро је критиковано тада тек публиковано Дучићево дјело

Млади Милован Ђилас (1911–1995) дочекао је Дучићеву књигу на нож марксистичке критике

проза, која заправо чини квантитативно знатнији дио пишчевог укупног литерарног рада.²¹⁶ Претежно сачињена од есеја и путописа, у њој на истакнутом положају стоји књига *Блајо цара Рагована*, дјело по много чему особено у историји српске књижевности.

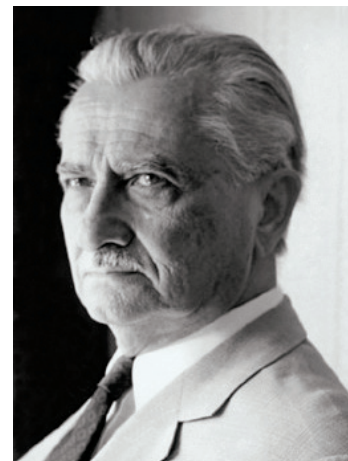
Статус ствараоца у чијем се опусу прожимају литерарна струјања различитих књижевних епоха од класичне античке књижевности, преко најширег распона западноевропске литературе, до свеколиког националног књижевног наслијеђа, своје оправдање и пун израз проналази у Дучићевој есејистичкој прози. *Блајо цара Рагована* можда још више, или барем очигледније од његове поезије показује све оне утицаје које је Дучићево стваралаштво примило у себе и дестилисало у ново, високоиндивидуализовано литерарно писмо. Дучићеви огледи окупљени под тим насловом представљају снажне филозофско-литерарне медитације једног ученог писца – истинског ерудите темељно упућеног у средишње токове не само западне, већ и свјетске хуманистичке традиције.²¹⁷ Међутим, кључна карактеристика овог Дучићевог дјела, која га је несумњиво учинила у тој мјери прихваћеним у најширем кругу читалаца, а истовремено цијењеним у не баш издашној критичкој литератури о њему, долази од пишчеве заинтересованости за непосредно егзистенцијално искуство колико и од кумулисаног знања заснованог на пишчевим исцрпним студијама: од Дучићеве способности да у тексту одржи равнотежу између такозване животне мудрости и књишке учености, углавном се успјешно уклањајући замци приземног, популарног филозофирања, односно цјеломудреног, високопарног умовања. Дучићева рефлексивна проза је својом претежном, успјелом страном еквилибријум изворне мисаоне проицљивости и темељне учености, за шта је пишчевом филозофском сензибилитету блиски Цицерон установио да представља формулу *ојмености* мислећег духа. То је управо одредница коју ће критичари рефренски приписивати Дучићу као његову суштинску стваралачку (али и персоналну) карактеристику, подједнако када је ријеч о његовој поезији као и прозним текстовима.

Блајо цара Рагована писано је, према напомени уз наслов, између 1926. и 1930. године у Каиру и Београду. У времену свог појављивања такво дјело аутора високе репутације еминентног лиричара у зрелим стваралачким годинама представљало је неочекивану појаву – и у позитивном и у негативном смислу.²¹⁸ Оглас Одбора за издавање дјела Јована Дучића најавио је књигу у рекламном претјеривању ласкаве похвале за њену ни мање ни више него *монументалност*²¹⁹,

Каиро 30-их година 20. вијека

док ју је критика у појединим случајевима дочекала врло оштрим тоновима и примједбама снажног оспоравања.²²⁰ Доцнија, битно сталоженија и одмјеренија критичка проматрања Дучићеве прозе подигла су њен вриједносни статус до нивоа ауторових пјесничких заслуга, дајући му првенство међу сродним остварењима националне литературе. Године 1968. Милан Кашанин пише: „Престиж и сјај Дучићевих стихова учинили су да се о њему говори искључиво, или бар највише, као о песнику. Међутим, он је преобразио нашу прозу једва мање него поезију и мисаоно, и речнички, и стилски” (Кашанин 1990: 309); а Јован Деретић почетком наредног вијека: „У уметничком, стилском, ако не и у мисаоном погледу, то је врхунски домет наше филозофске прозе” (Деретић 2002: 987).²²¹ У широком критичком распону од негирања умјетничких вриједности и филозофских домета до највиших похвала и књижевноисториографске канонизације, из данашње перспективе је прилично извјесно да *Благо цара Радована* заузима истакнуту позицију у поретку целокупне српске књижевности. Нарочито је упадљива, девет деценија од настанка књиге, њена стилска чистота, која је за развој српског језика одиграла значајну улогу, чувајући и данас своју првобитну

Милан Кашанин (1895–1981), књижевни критичар који је позитивно оцијенио Дучићеве дјело

Меша Селимовић (1910–1982), писац предговора једном од издања *Блаја цара Радована* (1952) и аутор мисаоног романа *Дервиш и смрт*, ослоњеног на традицију Дучићеве филозофске прозе

Владан Десница (1905–1967), писац романа *Прољећа Ивана Галеба*, врхунског дјела у домену рефлексивне прозе писане на српском језику

изражајну свјежину. У том смислу, преживљујући рану негативну рецепцију и освајајући у дугом временском периоду наклоност интерпретативне колико и читалачке заједнице, за *Блајо цара Радована* се може рећи да представља *класично* дјело националне литературе, у коме се на дијахронијској равни прелама неколико тенденција из оба временска смјера.²²² Подижући на висок ниво раније већ припремљене језичке могућности у једном књижевном домену, Дучић је снажно подстакао и унаприједио ток рефлексивне прозе писане на српском језику, која ће свој највиши израз добити у романима попут *Прољећа Ивана Галеба* Владана Деснице, или *Дервиш и смрт* Меше Селимовића.²²³ Њен до тада претежно *ејски* карактер – и у смислу тематском подједнако као и формалном – Дучић је обогатио тоналитетом изразите лирске мисаоности, која ће будућим писцима указати нове стваралачке потенцијале и у том погледу представљати значајну тачку ослонца.²²⁴

*

Започињући своју збирку жанровски усаглашених рефлексивних огледа унеколико другачије интонираним уводом „О благу Цара Радована”, Дучић је имплицитно упутио на једну значајну филозофску традицију која је у досадашњим интерпретацијама његовог дјела остала незапажена. Преузимајући за основу свог дјела народно предање, Дучић га је интерпретирао у сасвим специфичном литерарном облику.²²⁵ У литератури су већ истакнути разгранати коријени Дучићевог филозофског мишљења, протегнути од Епикура, преко Монтења, до Канта, што су, поред великог броја других аутора различитих епоха, имена на која се Дучић у својим есејима експлицитно позива.²²⁶ Међутим, уводни текст књиге, различит по својој интонацији и наглашенијем литерарном карактеру (што не мањка ни остатку у погледу високих стилских квалитета дјела, али сада је ријеч о типолошкој разлици), развија метафору мудрости у једном препознатљивом,

Огледи Мишела де Монтења (1533–1592) значајно су утицали на Дучићеву есејистику

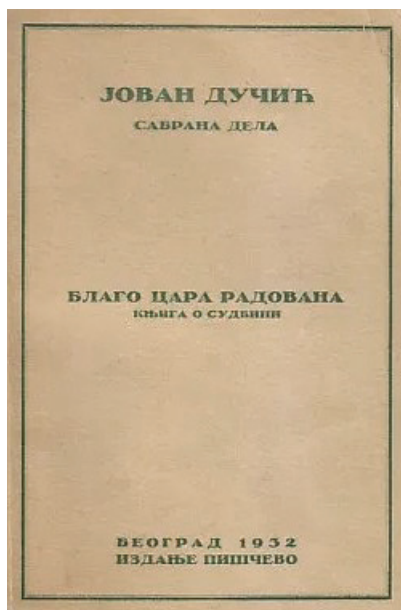
озбиљно-смијешном регистру, чије извориште потиче од погледа на свијет формираних у ренесанси. Описујући симболичку представу чувара *блаја* за којим човјек Дучићеве књиге трага, писац већ у првим реченицама указује на његову карневалски амбивалентну природу: „Цар Радован има круну од хартије и по плашту лудачке прапорце” (Дучић 1932: 11). Да то није успутна црта на портрету насловног јунака књиге, већ његова главна карактеристика и одлика свих његових следбеника, види се одмах у наставку: „Само лудаци, чији је он једини цар и господар, самодржац и покровитељ, знају путеве који воде у његово царство” (Дучић 1932: 12). Ти путеви до светог грала мудрости, продужује Дучић, воде преко крајње слободе и потпуне друштвене неприлагођености, а претпостављају кретање назначеном стазом *лудила*: „Слобода, то је лудило; и само су лудаци слободни [...] Сви људи виде ствари скоро подједнако, а само лудаци имају своја лична мишљења” (Дучић 1932: 12). Премда је танку границу мудрости и лудости познавала још антика и са њом повезивала социјално отпадништво у лику филозофа чије је архетипско оличење Диоген, тек је ренесанса, управо централном својом основом утемељена на обнови наслијеђа и токова античке филозофије и књижевности, открила и устоличила лудост као право наличје мудрости у лику њене најблиставије персонификације – Дон Кихота. Цар Радован је српска верзија, својеврсна парафраза Сервантесовог јунака, али удаљена из конкретне стварности у простор тамновилајетске магле колективне

Епикур (341–270 г. п. н. е.), антички филозоф чија је схватања Дучић усвојио

свијести, како то сугеришу уводне опсервације заглаване у смисао народног предања. Управо по томе се он битно разликује од традиционалне представе, будући да сада није ријеч о залуталом коњанику из усмене бајке затеченом у тами пред познатом дилемом „узети или не узети” од никад до краја исцрпивога блага спознаје, већ мудра луда која ту недоумицу свакодневног живота у непрестаном сучељењу са његовим тајнама филозофски релативизује. Ране критичке притужбе Дучићу за особен филозофски еклектицизам у овоме проналазе увјерљиву негацију: писац је показао високу умјетничку способност обједињавања два тока – један европске, а други националне књижевне баштине – и дао специфичан оквир свом дјелу који га традицијски дубље и чвршће позиционира у хоризонту јасно одређеног наслијеђа.

И док се Дучићев цар Радован карактеролошки ослања на Сервантесовог витеза-луталицу, дотле се његова књига по својим жанровским карактеристикама приближује другом значајном остварењу исте епохе – бриљантном трактату на који писац својим уводом несумњиво алудира – *Похвали лудосџи* Еразма Ротердамског. Већ летимично компаративно самјеравање Дучићевих есеја са Еразмовом филозофском расправом показује дубину његове укоријењености у назначеној традицијској нити западноевропског мишљења. Та веза огледа се прије свега у пишком односу према антици, засниваном на филозофском коментарисању оних значајних учења хеленско-римске прошлости, која представљају чврсте темеље западноевропске културе. Различите легенде, вјеровања и њихова тумачења, анегдоте о истакнутим личностима и друга маркантна мјеста античке митологије и филозофије Дучић оживљава вођен управо Еразмовим примјером. Разматрања о томе зашто је Купидон вјечно млад, шта је Платон мислио о женама, како је Цицерон, иначе храбар на бојном пољу, дрхтао од треме пред своје бесједничке наступе (Еразмо 1979: 50; 52; 60) и многе друге појединости Дучић призива крећући се директним трагом холандског филозофа. Умовања Еразмове *Лудосџи* о срећи, старости, пророцима и пјесницима само су неке од тема којима је Дучић дао повлашћени простор у својим филозофско-књижевним есејима. Разлика је, наравно, у концепцији Дучићевог дјела у односу на Еразмово, у којем је основно организационо начело *ирозойојеје* одредило цјелокупан тон и смисао списа у озбиљно-смијешном регистру, док у *Благи цару Радована* на неколико мјеста постоји непосредно исказано поистовјећење личности писца и имплицитног аутора књиге. Ипак, Дучићево дјело обавезује поменутиим уводним алузијама и

Насловна страница првог издања
Блага цара Радована

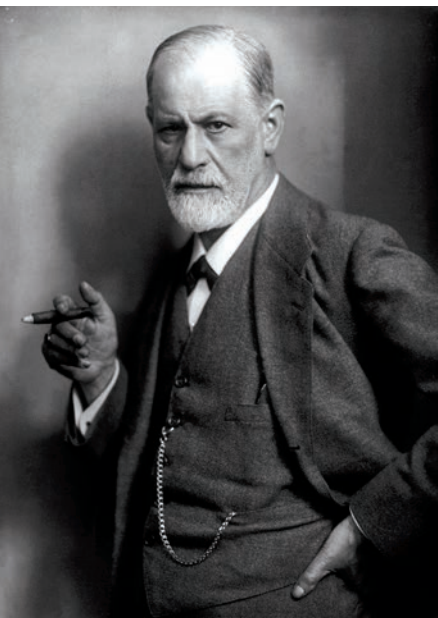
осталим неупитним сличностима да буде сагледано као врста дијалошког одјека на један од кључних текстова ренесансне епохе, а нарочито на његову обнову античког наслијеђа и буђења новог хуманистичког духа насупрот догматици претходних стољећа. Док су на Еразмовом нескривеном и храбром удару папе, схоластичка теологија и ситносвештеничка затуцаност и хипокризија, Дучићева окренутост ка античким изворима није изравно супротстављена неком претходно дотрајалом духу епохе, већ је, вјероватно, имплицитно опонирана авангардним тенденцијама напуштања сваке вјере у аутономан смисао умјетности и класични идеал љепоте, коју је Дучићева пјесничка генерација можда и помало старомодно његовала. *Блаіо цара Рагована* је дјело еминентно модернистичке осјећајности, која је на почетку двадесетог вијека још увијек полагала на успостављање стваралачких континуитета са претходним епохама, за разлику од авангарде која је према таквом умјетничком концепту наступила изразито негаторски. Мада на томе не инсистира, Дучић експлицитно на једном мјесту износи тврдњу да умјетност након Првог свјетског рата „лута”, врло извјесно имајући на уму назначене тежње, концепције и праксе. Несумњиво није без значаја што се публикување овог Дучићевог дјела поклапа са последњом годином треће деценије, која се у историјама књижевности и умјетности неријетко узима као оквирна за трајање кључне три декаде вијека које обухватају историјску авангарду.

*

На примјеру првог поглавља „О срећи” може се уочити неколико важних одлика Дучићевих филозофско-литерарних медијација. Истичући да је природа човјековог мишљења заснована на упоређивању и да се увијек мисли у аналогијама, писац је оправдао свој доминантни фокус на проблем човјекове *несреће* – на непрекидну и углавном безуспјешну потрагу за заклоном од своје иманентно трагичне егзистенције у привремене оазе стварне или фиктивне *среће*. Интересантно је да Дучић срж проблема не налази у вјечитој човјековој запитаности пред (не)постојањем смисла и неодгонетљивошћу тајне смрти, већ у људском *односу* према конкретним животним ситуацијама који карактерише парадоксална пристрасност према мрачној страни постојања: „Велика је погрешка човекова, чак и беда, у том што мисли да је несрећа дубља него срећа, и што не уме да се евентуалном срећом храбри, колико се евентуалном несрећом обесхрабрује” (Дучић 1932: 66). Дучић човјека сагледава као трагич-

Еразмо Ротердамски (1466–1536), хуманистички мислилац и писац, чија је *Похвала лудосіи* утицала на Дучићево *Блаіо цара Рагована*

Зигмунд Фројд (1856–1939), творац психоанализе и антрополошки теоретичар којег је Дучић могао читати

ки настројеног солипсисто, склонијег по нарави свог бића (мишљењу о) својим несрећама. Писац таквој антрополошкој диспозицији супротставља читав спектар филозофских/религијских концепата, који човјеку стоје на располагању као потенцијални коректив тог аспекта људске природе – његовог, дакле, *односа* према једној или другој датости живота. (Дучић је у таквом имплицитном истицању избјегавања незадовољства пред принципом чистог задовољства несумњиво на Фројдовом трагу.)²²⁷ Различите традиције од стоицизма, преко хришћанства и источних религија, све до појединих аутора класичне њемачке филозофије, које су на један или други начин заступале и проповијedale одрицање, уздржавање и скромност као једини пут ка срећи, Дучић поставља насупрот варљивим обилазницама несреће посредством богатства, славе и ситних животних задовољстава. Важно је истаћи да Дучић у томе не заузима изразит моралистички став, већ да филозофски неутрално указује на оне домете хуманистичких напора који су препознали човјекову *йррироду* као прави извор његове патње. Штавише, у пишевом погледу на свијет има простора за све благодати које стварност физичког и тјелесног постојања пружа, чак и у смислу површно и погрешно схваћеног епикурејства (што је стереотип на који и сам Дучић на једном мјесту указује), али он човјекову *йрриродну* склоност властој несрећи види као најдубљи разлог његовог трагичког усуда.²²⁸

Премда се на Дучићевом списку међу повлашћеним темама не налазе „коначна” питања Смрти и Бога, писац им је посветио одговарајући простор управо у поглављу о срећи. На тај начин, Дучић је сасвим свјесно заобишао дубоке метафизичке спекулације, желећи да се посвети разматрањима оних проблема којима се могу понудити конкретни, провјерљиви одговори. У том смислу његова филозофија открива изразито прагматичне намјере и од велике је важности само наизглед успутна опаска да „све књиге на свету требале би да буду *књије ушехе*” (Дучић 1932: 25; курзив В. Б.). Тај налог се у највећој мјери односи и на *Блајо цара Рагована* и могао би равноправно стајати као друга одредница уз поднаслов Дучићеве *књије о судбини*.²²⁹

О Смрти као и о Богу Дучић говори из перспективе човјековог *односа* према тим појмовима, трагајући за оним њиховим релационим константама које одређују људски живот, а не за иманентном суштином двије у бити несазнајне категорије. Смрт је крунски доказ човјекове овоземаљске „беде”, али мање због чињенице своје апсолутне неумитности, колико по ружноћи своје појавности:

„Човек и не зна да се смрти већма гнуша него што је се плаши. Смрт је већма ружна и одвратна, него што је ужасна и језива. Она нагрди човеково тело и унакази његов израз лица, претворивши најлепшу човекову амфору у бесформну и гадну масу” (Дучић 1932: 63). Те и сличне танатолошке варијације имплицирају пишчев особен метафизички оптимизам, заснован на својеврсном манихејству једног прононсираног естетe: тјелесно, материјално је пропадљиви дио бића и смрт стога по себи не представља суштинску пријетњу за човјека. „Зато је смрт гадна а не страшна”, наглашава Дучић, инсистирајући на њеној естетској одбојности. То је став природно компатибилан пишчевом схватању Бога, заснованом на специфичној пан-теистичкој (не *јанџеистичкој*) религиозности:

„Може се рећи само да не постоји ништа, и према томе да не постоји ни човек; али да постоји и свет и човек, а да не постоји Бог, то је апсурдум. Сказаљка на часовнику иде према сунцу, а човек иде према божанству, онаквом какво је кад би[л]о замислио. Свеједно је и како је човек замишљао и сликао Бога, он није престајао да га замишља, и затим није престајао да га слика” (Дучић 1932: 55–56).

Иако је Дучићево опште филозофско становиште пресудно обиљежено хришћанском идејом, његови теолошки екскурси не представљају књижевне варијације појединих његових догми. Дучић јесте на трагу оне традиције према којој је сама *игеја* Бога, без обзира на форму њеног испољавања, крунски доказ божанске егзистенције.²³⁰ Ипак, упркос њеном поријеклу у западнохришћанској схоластици, Дучић ту мисао развија у наглашено литерарној форми. „Човек се Бога боји већма него што га воли” (Дучић 1932: 54), записује он, алудирајући да је, као и у случају Смрти, на дјелу друго лице исте људске мисаоне погрешке: одбојност према смртности треба да устукне пред помирењем са сопственом коначношћу, као што страх пред Богом треба да се повуче у корист љубави за њега.

Кад је, пак, ријеч о љубави, Дучића више од божанске у првом реду занима ово-земаљска, еротска љубав, која је тек у назнакама и обрисима представљена као њена специфична, уколико не најинтензивнија еманација. Индикативан је у том погледу редослед Дучићевих тема, међу којима за огледом „О срећи”, који задире и у проблеме онтологије, слиједе поглавља „О љубави” и „О жени”. Међусобно чврсто повезани, као уосталом и сва поглавља књиге кроз пишчеву непрестану мисаону скоковитост од једног до другог носећег мотива, ови есеји заправо развијају неколико идеја о Дучићевој највећој опсесији – тајни мушко-женских односа. Далеко више него филозоф и метафизичар Дучић је у својим рефлексијама еротолог и то је еминентно усмјерење његових размишљања. С правом је примјећено да је Дучићев поглед на свијет доминантно премрежен схватањем његове – у дословном смислу ријечи *расјољућености* – и да га он кроз ту оптику проматра са ексклузивно мушке тачке гледишта.²³¹ Међутим, колико год таква визура предодређивала неминовност извјесних уопштавања у закључцима и мјестимично грубих стереотипизација као њихове директне последице (што је у родно хиперсензибилном интерпретативном хоризонту данашњице наишло на очекиване, мада типично пренаглашене реакције²³²), Дучићева књига у духу благонаклоног погледа према човјековој суштински трагичкој егзистенцији испољава исту такву, понекад и дубљу благонаклоност према жени.

Набрајајући већ на првим страницама првог поглавља све потенцијалне препреке људској срећи, писац констатује: „Две овакве несреће у животу једног човека, то је већ читав пакао на земљи. Жена има да и поред свег овог евентуалног зла, поднесе још и тиранију мужа; и још теже, тиранију деце, чак кад су та деца и најмудрија и најлепша” (Дучић 1932: 25). Не само већу немилосрдност природе већ и строжи однос друштвених институција према жени Дучић сагледава као њен неподношљивији терет у општим људским недаћама: „Жена се често брани од порока срчаније и поштеније него човек, јер зна да је не контролише само једно лице него цело друштво, и породица, и религија, и историја, и све остало што су људи подигли против жене” (Дучић 1932: 154–155). Писац је прекоран и према хуманистичким наукама у погледу њиховог занемаривања специфично женских питања и проблема: „Нема добрих књига о жени. Док смо млади, ми жене волимо и због њих страдамо, а не описујемо их научно; а кад остаримо, оне нас више не интересују ни као предмет размишљања” (Дучић 1932: 91). Уколико би се код Дучића тражила наводна систематска мизогинија увијек ефикасним редуccionистичким методом пробирања цитата које намјерно игнорише дијалектичку природу пищевог мишљења, исто тако би се могла бранити теза о његовој тобожњој мизандрији: „На десет људи има један уман, а на десет жена има једна глупа” (Дучић 1932: 162). Овом афоризму, као и многим другим пищевим сентенцама, могуће је изван контекста придати различита, некада и опозитна значења, превасходно захваљујући Дучићевој изразитој склоности ка сличној врсти више поетски него филозофски импрегнираних генерализација: „Лаж због допадања, то је главна лаж жениног спола. Та је лаж међутим често невинија него све искрености човекове” (Дучић 1932: 139). Очито је на основу тек неколико претходних навода да Дучић трагику егзистенције сагледава као општи удес, а да судбинске предиспозиције жене у таквом свијету види далеко неповољнијим од мушкарчевих. Будући да се не поставља као идеолог било каквог религијског или политичког концепта, него као феноменолог сусрета у природи постављених темеља и универзалног културног контекста човјековог постојања, Дучић ништа не *иройисује* већ покушава да *ојиише* – он не прокламује већ настоји да разумије феномен људског живота, разапетог по вертикалној линији између природе и културе, а по хоризонталној између биолошки разграничених полова. То су неупитни контрасти кроз које Дучић сагледава феномене стварности, али су они промишљани изван филозофског радикализма који му је у различитим приликама и разним видовима спочитаван.²³³

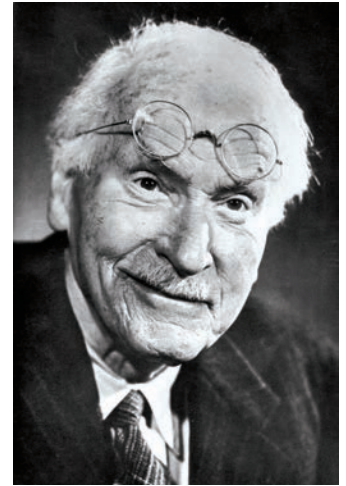
Ослањајући се у највећој мјери, као што је раније већ поменуто, на филозофију и књижевност античких писаца, на које се, за разлику од многих других својих узора изравно позивао, Дучић је у својим размишљањима исказивао нека од општих мјеста цјелокупне хуманистичке традиције, као и учења свога времена без директног реферисања на изворнике. На таквим мјестима пищеве рефлексије варирају топику дугог пјесничког и филозофског наслијеђа, у овом смислу посебно када је ријеч о идејама романтичарске провенијенције, од које се Дучић, прилично извјесно, у својој помало месијанској модерничкој аутоперцепцији прећутно желио дистанцирати и у том погледу самоафирмисати. Просторно и временски широко распрострањено схватање о човјековом инхерентном праузору женског принципа за чијом инкарнацијом сваки појединац трага, нарочито

актуелизовано у литератури деветнаестог вијека, али и неким долазећим антрополошким теоријама, заузима у пишком мисаоном систему средишње мјесто:

„Ја ипак истински верујем, да ми, у дну свих наших беспућа срца и маште, носимо у себи тип жене која одговара равно оном што ми у љубави тражимо. Никад, или неизмерно ретко, нађу људи оваплоћено то осећање, али тај илузорни тип жене постоји у нама, неразговорно али активно. Ако волимо кроз живот десет жена, ми смо у свакој од њих волели један део баш те илузорне жене. Не можемо је срести инкарнирану у целини, али она плива у нашој крви, или пече као искра заривена у наше ткиво” (Дучић 1932: 122).

Позивајући се затим на примјере од Орфеја до Дантеа и Петрарке, Дучић упадљиво игнорише оставштину западноевропског романтизма, као и представнике домаће литературе тог раздобља попут Бранка Радичевића и Лазе Костића, који су наведеној идеји дали више него узорно умјетничко испољење. Уопште посматрано, Дучићев поглед је помало елитистички наклоњен древним епохама, или барем оним стољећима која су из његове перспективе патином времена добила престижни статус класичних вриједности. (Када се и позива на српску књижевност, то је најчешће усмено предање и народна епика, коју патетично назива *рајсогијом*, евентуално уз понеку, инцидентну референцу на Његоша.)²³⁴ Своју парнасовско-неокласичку самодопадност, у извјесном смислу и надменост, Дучић је снажно испољио и у *Благу цара Радована*, али његови есеји у наведеном и сличним моментима непогрешиво резонирају са духом епохе, препознајући оне епистемолошке координате које у тренутку њиховог појављивања научно кодификују антрополошки радови једног К. Г. Јунга.²³⁵ Без обзира на њихов доминантно умјетнички карактер, па и извјесну поетичку селективност и пристрасност, Дучићеви есеји посједују гносеолошко сагласје са научним токовима свога доба, што је одувјек била карактеристика значајних књижевних дјела различитих историјских епоха.

Истакнута одлика Дучићеве прозе, присутна у филозофским есејима нешто мање него у његовим путописима, јесте пишчева слабост према националним стереотипизацијама.²³⁶ Несумњиво упућен етнокарактеролог европско-средоземне цивилизације у распону од Шпаније до Египта, коју је као дипломатски службеник у тим земљама из прве руке упознао подједнако као и путем своје обимне лектире, Дучић је ипак подлегао неким петрификованим представама које крајње апстрахују оно што би сâм именовао *расним* карактеристикама.

Карл Густав Јунг (1875–1961), зачетник дубинске психологије. Дучићево схватање жене компатибилно је Јунговој идеји о Анимусу и Аними

Он чак одлази корак даље па поједине, имаголошким речником речено, овјештале *хейерослике* уситњује до неке врсте *микросйереотийа*, преображујући распрострањене представе у индивидуално обојене карактеролошке клишее:

„Најсвирепији у љубави, то су Латини, и то најпре Талијани и Шпањолци [...] Рус не убија неверну жену него обеси самог себе; а Србин је љубоморан само кад је непросвећен. Турци су љубоморни као гориле, а Арапи као кобре. Немци од љубоморе направе питање како би имали прилику да се са неким потуку, и једно другом отсеку уши и носеве. Енглеz није љубоморан јер поштује жену, гледајући у њој сестру и мајку, а не само љубавницу. Американац није љубоморан, јер већма цени своје време” (Дучић 1932: 113).

То су слабија мјеста Дучићевих огледа, пишчев данак преамбициозној потреби за обухватним уопштавањима, која означавају пад иначе врло високог нивоа мисаоне дисциплинованости и концентрације. Дучићева есејистика највише пати од раскорака између пишчевог продубљеног дијалога са хуманистичким наслијеђем и одмјереног филозофско-литерарног вагања личног искуства, са једне, и брзих, недовољно промишљених генерализација, са друге стране. Томе насупрот, посебан квалитет његових медитација представљају пасажии који приповедачки живо конкретизују његове дедукције. У огледу „О пријатељству”, Дучић, између осталог, пише:

„Ко се дотакне прљавог предмета, он упрља своје тело, а ко се дотакне прљавог човека, он упрља своју душу. – Ако човек каже неповољно мишљење о неком пред петорицом људи, може бити уверен да је један од њих унапред пријатељ нападнутог, а други један унапред инстинктивни непријатељ самог нападача. У најчешћем случају, свих петорица су више на страни тог рљавог човека, него на страни овог злог језика” (Дучић 1932: 201).

Дучић у најбољој традицији својих учитеља, попут, на примјер, Ларошфукоа, провјерава уочену законитост хируршки хладном прецизношћу, дајући свом увиду чак извјестан шарм анегдотски проницљиве непретенциозности. Привлачност и увјерљивост оваквим увидима прибавља њихова прије дидактичка духовитост – дискретни хумор који подучава – неголи очекивани степен цинизма, својствен пишчевим рационалистичким узорима.²³⁷

Схватање о суштини неких међу најузвишенијим човјековим осјећањима Дучић исказује на специфичан и индикативан начин. Обдареност социјалном или метафизичком сензибилношћу – способност за аутентично пријатељство или за дубоку религиозност –

Франсоа Ларошфуко (1613–1680), писац *Максима* које су Дучићу као читаоцу и мислиоцу биле блиске

сагледани су у *Блају цара Радована* у идентичној, стилски маркираној оптици: „Има људи без религиозног смисла као што су други без слуха” (Дучић 1932: 55); „Има и људи по природи лишених сваког осећања пријатељства, као што има људи без слуха за музику или без гласа за певање” (Дучић 1932: 208). Та два навода дају примјер једне од општих формула Дучићеве стилистике, већ описане у литератури²³⁸, која и на семантичком плану одражава одређене импликације оваквих конструкција. Објашњавајући, наиме, двије скоро сасвим апстрактне духовне категорије као што су религиозност и друштвеност по ређењем са специфичним талентом везаним за најапстрактнију умјетност, Дучић суптилно изражава своје поимање укупне човјекове духовности у њеним највишим регистрима као недјељив, јединствен и неухватљив феномен. Врхунска испољена људског духа, произлази из реченог, неодгонетљива су и могуће их је таутолошки објашњавати само једно другим, како писац у овим случајевима и чини.

Једна од писцу најподстицајнијих тема обрађена је у огледу „О младости и старости”. Несумњиво продуктивнији као мислилац о човјековим конкретним, опиљивим проблемима, везаним за његову биолошку и социјалну егзистенцију, Дучић је луциднији када говори о старости него о смрти. О смрти се готово ништа са сигурношћу не може тврдити, али је зато старост са више страна сагледива неумитност, која у скоро сваком појединачном животу означава несрећни преокрет. Здружена са болешћу и сиромаштвом, она за писца представља крајњи израз човјекове пропадљивости и ултимативну несрећу. У овом поглављу писац је навео и коментарисао велики број анегдота о људским напорима да се избори са својим последњим животним изазовом, потеклих од антике до деветнаестог вијека, које илуструју сву немоћ пред задњом неугодном чињеницом постојања. Извлачећи закључке из низа примјера, Дучић се показује увјерљивији у својим индукцијама неоптерећеним самозадатом потребом да се исувише спонтани пјеснички афоризми понекад и насилно доказују. У том смислу, Дучићева мисао више плијени када писац одмјерено провјерава своју импозантну и темељну лектуру (нарочито – као у овом случају – када у томе није поетички тенденциозно селективан), него у понешто претенциозним апстраховањима конкретних примјера који тешко могу полагати на универзалност. Настојећи да разумије борбу великих историјских личности са старошћу, од Сократа до Виктора Игоа, Дучић се показује као даровит антрополог, који дубински промишља један феномен кроз његове метаморфозе у различитим културама и епохама. Раније истакнут научно-умјетнички карактер пишчевих есеја овде добија превагу на првом дијелу сложенице, што књижи у свим таквим случајевима придаје снагу више закономјерности над повремено импресионистичким запажањима о стварима људске природе. Управо су најконзистентнији они сегменти књиге у којима је поступно развијена мисао о могућностима промјене човјекове нарави кроз смјену културних парадигми током њеног миленијумског трајања. Дучић је по свој прилици ипак успјешнији као писац рефлексија заснованих на ерудицији, као филозоф дијалога, него као аутор изворне, оригиналне мисаоности.

У поглављу „О песнику” аутор је снажно афирмисао вијековима стару идеју о есенцијалном умјетнику ријечи као најдиректнијој спони небеског и земаљског. Дучић пјесника сматра божанским сарадником и негира могућност аутентичног пјевања изван ових

Јован Дучић, посвећени читалац
и ерудита

релација, истичући чак да је пјесник „религиозан јер су песници и измислили религију” (Дучић 1932: 283). Цјелокупно умјетничко стварање врши исту медијалну улогу, па отуда „најлепша песма има увек изглед молитве; и најлепша слика једног сликара, има изглед иконе” (Дучић 1932: 302). Далеко од тога да формулише било какву оригиналну теорију пјесништва, Дучић само развија тек неколико општих мјеста преузетих из поетичких назора карактеристичних за различите епохе, као када тврди да ће лиричар „постати великим песником само онда када буде казао велике истине о трима највећим и најфаталнијим мотивима живота и уметности: о Богу, о Љубави и о Смрти” (Дучић 1932: 320). Остајући при раније испољеном естетичком радикализму у погледу вриједновања укупног умјетничког наслијеђа, Дучић је и даље рестриктиван када говори о *ајсолујно лејом*: „Али апсолутно лепо, то је само оно грчко, и дефинисано: лепота у хармонији” (Дучић 1932: 306). Својој помало снобовској фасцинацији антиком Дучић није одолио да у овом огледу придружи другу врсту претјеране списатељске самоувјерености, спуштајући првобитни полет мисли са филозофских висина на ниво свакодневног литерарног диспута. Посвећујући сразмјерно много простора у својим рефлексјама *критици* пјесништва, Дучић је из домена поетичке топике сишао у простор маскираног књижевног разрачунавања, које у општим закључцима о смислу те мета-књижевне дисциплине прикрива извјесну осветољубивост охолог пјесника и испољава у најмању руку надмен став према књижевној критици уопште.²³⁹ Индикативна је лексика фреквентна у Дучићевим опсервацијама о критичару: „Критичар, стварно није ништа друго, ни више, него један префињени читалац, који записује своје импресије, и који има сујету да их објављује” (Дучић 1932: 306); „Књига критика и студија уметничких, то је увек биографија једне сујете” (Дучић 1932: 307). Та запажања карактеришу симплификације далеко изван хоризонта једног теоријски фундираног мишљења: „Критичар све види везано за један век, за генерацију, за жанр, за школу, за принцип” (Дучић 1932: 307); „Он увек сматра да је писац и мање учен и мање дубок него његов судија” (Дучић 1932: 309). Закључујући како је критика напосто „непотребна” (Дучић 1932: 295), Дучић је довео своју естетичку мисао до баналности када је рецепцију умјетничког дјела апсолутно релативизовао, а вриједносни суд и анализу послао у домен чисте произвољности:

„Неоспорно, оно што ми нађемо на једној слици или у једној песми, као да је интимно наше, то је оно што је најлепше и најдубље за нас лично, и кад је најповршније за неког другог. Због тог делића

Прометеј, једна од Дучићевих филозофских опсесија

ми волимо или мрзимо једну песничку ствар и њеног творца, и на том делићу нико није потребан да нам ишта тумачи” (Дучић 1932: 296).

Овакви контрасти најбоље илуструју распон и карактер Дучићевих медитација: у амплитуди између скрупулозног филозофског дијалога обавијештеног аутора са највишим донетима историје филозофије и књижевности, са једне, и плитког литерарног протресања одређених питања, са друге стране, налази се могућност објективне оцјене његовог есејистичког дјела.

Сличан примјер доноси и оглед „О херојима”. Сапостављајући херојске узорке различитих култура и раздобља од библијских и античких, преко индијских легенди, све до српске косовске „епопеје”, Дучић је тражио и пронашао есенцију *херојској* у миту о Прометеју, нарочито оном облику и смислу каквим му је придао грчки трагичар Есхил: „Уопште херој, то је одиста дух који мења законе реда у природи, и који на тај начин удара на божанство: херој побеђује јаче од себе, и ставља срећу слабих изнад среће јаких, а то значи сасвим противно начелима саме природе” (Дучић 1932: 350).²⁴⁰ Дучић најчешће овим путем долази до својих најпродубљенијих увида – тако што упоређује узорке појединих друштвено-културних парадигми да би пронашао заједничко, односно супстанцијално испољење или одређење феномена који у конкретном случају сагледава. Другу крајност његових рефлексивних представља напор да се обрнутим путем пронађу докази априорних судова, најчешће заснованих на потврђеним манама ауторовог мишљења и писања здруженим у

стереотипизацији и непревладаној умјетничкој нарцисоидности. Тако у једном тренутку писац варира исту тему у регистру крајње есејистичке слободе, донекле и произвољности, разматрајући *iosiodstivo* као једну врсту *xerojstiva*: „Истински господин је више него племић, јер је господство ствар расе а племство ствар класе” (Дучић 1932: 259). Уводећи на мала врата своју несавладиву жељу да на све расположиве начине потврди судбинску предестинираност за великог човјека и pjesника, која је увијек ишла само на штету његовом несумњивом мада неријетко и прецијењеном књижевном дару, Дучић је своју локалпатриотску еугенику смјестио између племићке самоидентификације са грофом Савом Владисављевићем и *расном* привилегованошћу сопственог регионалног поријекла:

„Господин у друштву и велика дама у салону, продукти просвећености и крви, налазе се помало у свим слојевима друштва; а у српском народу је господско осећање врло раширено у Херцеговини. То је ковница језика и земља рапсода, што објашњава велику творачку моћ тог дела наше историске групе, јер се без једног господског осећања за живот не даје створити ништа узвишено за друге људе, најмање уметност” (Дучић 1932: 259–260).

Долазећи од типизираних *хешерслика* до истих таквих *аушослика*, Дучић је једну форму стереотипног мишљења само замијенио другом, у оба случаја идући насупрот амбицији закономјерности властитих закључака. Висока селективност у избору саговорника и исто такве филозофске аспирације падају далеко испод свог циља у тренуцима оваквих генерализација, које у свом средишту носе прикривени пишчев аутопортрет са неприкладно универзалистичким претензијама. Списатељска немоћ да се приватно повуче у корист жељене опште правоваљаности представља ону одлику *Блаја цара Радована* која производи сталан утисак извјесне неуравнотежености, чак и онда када то у читалачкој свијести измиче јасној артикулацији. То је, наравно, последица Дучићеве списатељске окретности, која, осим детектованог мисаоног дисбаланса, тексту парадоксално придаје инверзну конотацију од намјераване. Уколико се, наиме, наведени пасус разумије као покушај увођења српске културе кроз један њен рукавац у замишљено виши културолошки контекст, пишчева интенција обрће се у своју супротност услед игнорисања чињенице да су већ у вријеме прије настанка његове књиге сви српски крајеви дали највише стваралачке домете, нарочито у пољу литературе, што би потврдила многа имена са свих крајњих тачака националног географског простирања. Ријеч је, дакле, о још једном поднивоу стереотипизације, специфично пристрасној аутоперцепцији, која производи извјесну какофонију у књизи овако високих филозофских прохтјева.

Упечатљива и најзад високо хуманистичка одлика Дучићеве књиге огледа се у пишчевом истински осјећаном и дубоком прихватању и разумијевању свих садржаја духовности без обзира на њихове културолошке разлике – аутентична мисаона отвореност према универзалним вриједностима неријетко супротстављених културних кодова. Поред других помињаних оптужби Дучићу за одређене видове искључивости, на терет су му се неријетко стављали и националшовинизам и вјерска нетрпељивост, због чега је пишчев опус званична идеолошка струја мишљења након Другог свјетског рата уз дјела многих других значајних стваралаца сасвим произвољно презриво одбацивала. Међутим, у

Знакове *йорег йуїа* Ива Андрића (1982–1975) критика представља као типолошки сродно дјело *Блаіу цара Радована*

последњем поглављу *Блаіа цара Радована* („О пророцима”), огледу који засвођује његову литерарно-филозофску конструкцију, исписана је једна од највећих похвала исламу, прецизније њеном вјеровјеснику, невиђена у српској књижевности чак и међу најистакнутијим писцима муслиманске провенијенције.²⁴¹ Дучић за Мухамеда између осталог каже: „Он спада међу највеће животворце међу људима, јер је окупио у једну огромну религиозну породицу сва дотадашња незнабожачка племена, међусобно закрвљена” (Дучић 1932: 392) и сравњује га једино са његовим претходником Христом. Мојсије и Заратустра стоје уз раме са Исусом и Мухамедом и њихов збор на последњим страницама књиге одређује, односно потцртава њено смисаоно исходиште: Дучић све носиоце *божје објаве*, осниваче религија и велике пјеснике, а затим и сва достигнућа умјетности, филозофије, уопште културе у најширем смислу њеног глобалног географског и историјског простирања – схвата као еманацију истог духа – божанског, творачког принципа, једног и недјелјивог за све људе. *Блаіо цара Радована* по томе је дјело изразито космополитске оријентације, које са многим сродним и синхроно публикованим књигама универзалистичких свјетоназора и домета, у првом реду прозом Ива Андрића, Милоша Црњанског и Растка Петровића, назначује доминантни хоризонт српске књижевности у скорој будућности, али освјетљава и она остварења у прошлости која су га у том погледу припремила и омогућила. Та карактеристика, уз остале наведене квалитете *Блаіа цара Радована*, доприноси високој књижевноумјетничкој мјери овог дјела умногоме кључног за усмјеравање одређених развојних токова припадајуће књижевности, коју, истовремено, узорно представља.

Литература

- Веснић, Миленко Р. „Празноверице и злочини: с нарочитим погледом на празноверицу о закопаном благу”. *Годишњица Николе Чујића*. Књ. 14. Београд: Државна штампарија краљевине Србије, 1894, 146–108.
- Витановић, Слободан. *Јован Дучић у знаку Ероса*. Београд: „Филип Вишњић”, 1990.
- Гвозден, Владимир. *Јован Дучић њујорисаи. Ојлед из имајолоије*. Нови Сад: Светови, 2003.
- Гвозден, Владимир. „О књигама размишљања и разговора: *Блајо цара Радована и Јујира са Леушара Јована Дучића*”. *Летјојис Мајице срјске*. Год. 182, књ. 477, св. 1/2, јан-феб. 2006, 87–97.
- Глушчевић, Зоран. „*Блајо цара Радована* или философија среће”. *О Јовану Дучићу*. Београд / Сарајево: БИГЗ / Свјетлост / Просвета, 1990, 413–444.
- Делић, Јован. „Путопис као ’аутобиографија једног срца и једне памети’: о путописима Јована Дучића”. *Књија о њујорису*. Уредила Слободанка Пековић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2001, 119–167.
- Десница, Владан. *Прољећа Ивана Галеба*. Београд: Рад, 1990.
- Деретић, Јован. *Истјорија срјске књижевностји*. Београд: Просвета, 2002.
- Дучић, Јован. *Блајо цара Радована*. Београд: Издање пишчево, 1932.
- Ђилас, Милован. *Мисао Јована Дучића*. Цетиње: Штампa државне штампарије, 1932.
- Јовановић, Ђорђе. „Белешка о ’кнезу српских песника””. *Надреализам данас и овде*. Год. 2, бр. 2, 1932, 40–42.
- Јовановић, Јелена. „О синтаксичким стилизацијским средствима у Дучићевом есејистичком стилу”. *Радови Филозофској факултетиа*. Год. 10, књ. 1, 2008, 85–110.
- Јунг, Карл Густав. *Архетјијови и развој личностји*. Београд: Просвета, 2006.
- Кашанин, Милан. „Усамљеник (Јован Дучић)”. *О Јовану Дучићу*. Београд / Сарајево: БИГЗ / Свјетлост / Просвета, 1990, 282–319.
- Коларић, Иван. „Ковач своје (не)среће. Јован Дучић: *Блајо цара Радована*”. *Сјваране*. Год. 50, бр. 3–5, 1995, 515–520.
- Крешенцо, Луђано де. *Истјорија средњовековне филозофије*. Нови Сад: Светови, 2003.
- Куленовић, Скендер. *Понорница*. Београд: Нолит, 1977.
- Ларошфуко, Франсоа. *Истјине од којих бежимо*. Београд: Службени гласник, 2020.
- Лебл-Албала, Паулина. „Једна књига животне мудрости”. *Прилози за књижевностј, језик, истјорију и фолклор*. Књ. 18, св. 1–2, Београд 1938, 271–278.
- Леовац, Славко. *Јован Дучић, књижевно дело*. Сарајево: Свјетлост, 1985.
- Лукић, Света. *Ојледи из естјетиике*. Београд: СКЗ, 1981.
- Поповић, Радован. *Кнез срјских јесника*. Службени гласник: Београд 2009.
- Ротердамски, Еразмо. *Похвала лудостји*. Београд: БИГЗ, 1979.
- Селимовић, Меша. „Предговор” у Јован Дучић. *Сјихови и јроза*. Сарајево: Свјетлост, 1952.
- Селимовић, Меша. *Дервиш и смрји*. Сарајево: Свјетлост, 1966.
- Стефановић, Јелена. „Идеологија мизогиније у Дучићевом *Блају цара Радована*”. *Срјски језик, књижевностј, уметностј*. Књ. 2; *Књижевностј, друштво, јолишика*. Крагујевац: ФИЛУМ, 2008. 163–172.
- Фројд, Сигмунд. *С оне сјране јринција задовољсјива*. Нови Сад: Светови, 1994.

Београд 30-их година 20. вијека

НАПОМЕНЕ

- 1 П. Каровић, *Дефиниција дипломатије*, Дипломатија, Зборник радова (приредио др Ђорђе Н. Лопичић), Београд 2006, стр. 80.
- 2 *Истио*, стр. 80–82.
- 3 *Сабрана дела Јована Дучића*, књига VI, *О Јовану Дучићу 1900–1989*, Београд–Сарајево 1990, стр. 102.
- 4 К. Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Милано 1967, стр. 11–17, 161.
Годину 1874. као најверодостојнију, наводи и један до Дучићевих биографа Радован Поповић.
- 5 У писму упућеном 12. јула 1899. године Милану Савићу, секретару Матице српске, Дучић саопштава да је стигао у Женеву пре неколико недеља, што оповргава мишљење Косте Ст. Павловића да је студије започео три године раније, 1896. године (Видети Р. Поповића, *нав. дело*, стр. 21).
- 6 Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела Краљевине Србије (МИД КС), ПП, 1907, ред 165.
- 7 Архив Југославије (АЈ), Збирка Јована Јовановића Пижона (80), кутија 35, лист 180.
- 8 Коста Ст. Павловић наводи да је Дучић примљен у дипломатску службу на заузимање његових пријатеља Јована Скерлића и Слободана Јовановића. У уверењу МИД-а, издатом на захтев Ј. Дучића, пов. бр. 3.754, од 28. X 1924, каже се да је Јован Дучић био неуказни чиновник МИД-а Краљевине Србије од 1. VI 1907. до 1. V 1910, после чега је постао указни чиновник.
К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 36–38; АЈ., Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (МИП КЈ) – Управно одељење – Персонални одсек (УО – ПО), 1924, ф. V, досије Ј. Дучић.
- 9 А. Митровић, *Дучићев опис краља Фердинанда*, Историјски часопис, књ. XIX, 1972, стр. 320–325; АЈ, Збирка Јована Јовановића Пижона (80), Ј. Дучић – Министру иностраних дела, Софија 27. I / 9. II 1911.
- 10 Р. Поповић, *нав. дело*, стр. 76–77, Дучићево писмо Јовановићу од 19. IV/1. V 1911.
- 11 АС, МИД КС, ПО, 1913, П/2–1, ф. IV.
- 12 АЈ, Збирка Јована М. Јовановића Пижона (80), к-35, л-182, Јован Дучић – Јовану М. Јовановићу, Рим 2. 10. 1912.
- 13 *Документи о спољној политици Краљевине Србије* (даље *Документи*) 1903–1914, 1913, књ. VI, св. 2, док. бр. 174, Извештај отправника послова из Рима од 28. IV / 11. V 1913, стр. 257–258.
- 14 *Документи*, 1913, књ. VI, св. 3, документ бр. 324, Дучићев телеграм из Рима од 13/26. IX 1913, 366; документ бр. 333, *Истио*, Дучићев телеграм из Рима од 15/28. IX 1913, стр. 375–375; документ бр. 534. Извештај отправника послова Љ. Михаиловића из Рима од 22. XI / 5. XII 1913, стр. 547–548.
- 15 Архив Србије, Министарство иностраних дела Краљевине Србије, ПП, 1913, ф-24, бр. 304, Рим 22. 12. 1913, Дучић – Министарству иностраних дела, Београд.
- 16 *Документи*, 1913, књ. VI, св. 3, документ бр. 565, Дучићев телеграм из Рима од 28. XII 1913 / 10. I 1914, 575.
- 17 *Документи*, 1914, књ. VII, св. 1, документ бр. 30, Извештај отправника послова Љ. Михаиловића од 7/20. I 1914, стр. 145–147.
- 18 *Документи*, 1914, књ. VII, св. 1, документ бр. 162, стр. 291.
- 19 Р. Поповић, *нав. дело*, стр. 89.

- 20 АЈ, Канцеларија краља (КК), ф-1, док. пов. бр. 533, Секретар посланства Ј. Дучић – Посланству Краљевине Србије у Грчкој, 14. 7. 1917. (по новом каледнару); АЈ, КК, ф-2, док. пов. бр. 605, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 16. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 21 АЈ, КК, ф-2, док. стр. пов. бр. 606, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 17. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 22 АЈ, КК, ф-2, пов. бр. 604 и 607, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 7/ 21. 8. 1917.
- 23 АЈ, КК, ф-2, док. без броја, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 29. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 24 АЈ, КК, ф-2, док. Пов. бр. 603, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 19. 8. 1917. (по новом каледнару); АЈ, КК, ф-2, док. Пов. бр. 625 и пов. без броја, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 29. и 30. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 25 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1918, ф. 1
- 26 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1918, ф. 1.
- 27 Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца проглашена је 1. децембра 1918. у Београду уз сагласност легитимних представника међународно признате Краљевине Србије и међународно непризнате Државе Словенаца, Хрвата и Срба. У оквиру граница нове државе ушле су административне територије Краљевине Србије, Краљевине Црне Горе, Далмације и Словеније, које су биле аустријски царски поседи, Хрватске, Славоније, Војводине и Срема, који су се вековима налазили под угарском круном, Босне и Херцеговине, која је након анексије имала статус аустроугарског државног поседа. Различита историјска искуства остала су снажан отисак у свести држављана који су 1918. започели заједнички живот у Краљевини СХС.
- 28 У рату је погинуло и умрло преко 20.000.000 људи, а исто толико је било рањено или трајно онеспособљено. Страхоте логора или затвора упознало је око 8.000.000 људи. Француска је у рату изгубила 16,8% становништва, Немачка 15,4%, Велика Британија 12,5%, Русија 11,5%, Италија 10,5%, САД 2%. Губици Србије износили су преко 25% становништва.
- 29 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Француској, пов. бр. 294 од 14. 2. 1919, Дешифрован телеграм прослеђен Делегацији Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу; АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Француској, пов. бр. 202 од 3. 3. 1919, Дешифрован телеграм прослеђен Делегацији Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу.
- 30 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1919, Политичко одељење пов. бр. 6384, од 22. V 1919, ф. I.
- 31 АЈ, МИП КЈ УО – телеграм из Мадрида пов. бр. 234, од 17. IV 1921, ф. VII, дос. Посланство Мадрид.
- 32 АЈ, МИП КЈ УО – персонални одсек (ПО), пов. бр. 3.308, од 19. VIII 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 33 *Истио*, Дучићев телеграм из Сан Себастијана од 15. VIII 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 34 *Истио*, пов. бр. 3.333 од 20. VIII 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 35 *Истио*, телеграм из Мадрида пов. бр. 207 од 12. X 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 36 *Истио*, пов. бр. 4.844 од 7. XI 1922. и пов. бр. 5.040 од 17. XI 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 37 *Истио*, акт Политичког одељења пов. бр. 910 од 7. III 1923, указ Пр. бр. 860, ф. III, дос. Дучић.
- 38 Библиотека Јована Дучића (Б. Ј. Д.), Требиње, телеграм Посланства у Атине од 1. IX 1923, X–B–1.
- 39 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Француској, пов. бр. 44 од 25. 1. 1924, ф-X, Дучићев извештај сачињен у Министарству иностраних послова и упућен Посланству Краљевине Југославије у Паризу.
- 40 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Букурешту, ф-XI, Извештај Ј. Дучића упућен министру спољних послова М. Нинчићу, 21. 1. 1924.
- 41 У питању је трећа влада Љ. Давидовића која је трајала од 27. јула до почетка новембра 1924. године.
- 42 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 3.432 од 22. X 1924, ф. V, дос. Дучић; *Истио*, 1922 Извештај посланика Марковића из Атине, пов. бр. 855 од 26. IX и пов. бр. 797 од 7. XI 1924, ф. V, дос. Дучић.
- 43 *Истио*, 1922, ф. IV, дос. Милутин Јовановић.
- 44 *Истио*, Дучићева молба од 25. октобра, пов. бр. 1605 од 8. XI 1924, ф. XXI, дос. 19.

- 45 *Истио*, Дучићев телеграм пов. бр. 10 од 3. I 1925, ф. V, дос. Дучић.
- 46 АЈ, Стална делегација КЈ при Друштву народа (Делегација), деловодни протокол за 1925, телеграм од 15. I 1925. послат МИП-у.
- 47 Одлука о оснивању Друштва народа донета је јануара 1919. на првој пленарној седници Конференције мира у Паризу. Организација је отпочела са радом јануара 1920. Средиште јој је било у Женеви. Основни задатак организације био је очување светског мира, а основни циљ подстицање међународне мирољубиве сарадње. Функционисање Друштва народа било је засновано на идеји „колективне безбедности”. На тај начин сваки члан организације био је обавезан и одговоран за сигурност и безбедност свих осталих чланова. Формирање Друштва народа, чији је један од оснивача била и Краљевина СХС, био је први покушај стварања система колективне безбедности у Европи и свету.
- 48 Библиотека Јована Дучића, Требиње (БЈД), X – B – 2, Наша ситуација у Лиги народа, Женева, 20. април 1925.
- 49 Момчило Нинчић је поново био министар иностраних послова у владама Николе Пашића – осмој од 6. децембра 1924, деветој од 29. априла 1925. и десетој од 18. јула 1925, а затим у првој и другој влади Николе Узуновића од 8. априла до децембра 1926.
- 50 Библиотека Јована Дучића, Дучићево писмо Нинчићу; писмо најпознатијег швајцарског адвоката, члана Парламента; писма угледних југословенских држављана из Женева, X–B–3: О истом К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 50–51.
- 51 АЈ, Делегација, деловодни протокол за 1925, Дучићев телеграм бр. 57 од 10. VIII 1925.
- 52 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1925, ф. 1.
- 53 *Истио*, УО – ПО, решење МИП-а пов. бр. 4.653 од 10. XII 1925, ф. V, дос. Дучић.
- 54 АЈ, МИП КЈ УО, пов. бр. 844 од 16. III 1926, ф. XVI, дос. Дучић.
- 55 *Истио*, телеграм конзула Групчевића, ф. XVI, дос. Дучић
- 56 *Истио*, пов. бр. 1.175 од 21. IV 1926, ф. V, дос. Дучић. Указом краља Пр. пов. бр. 1.057 од 30. марта 1926. укинута је Генерални конзулат, а отворено Посланство Краљевине СХС. Указом од истог дана бр. 1.060 Дучић је постављен за саветника посланства као отправник послова. Иначе, дипломатски односи између Краљевине Србије и Египта успостављени су 1. II 1908. отварањем Дипломатске агенције у Каиру, која је једно време била подигнута на степен конзулата, па поново враћена у статус агенције, која је дефинитивно укинута 4. X 1922, а отворен Генерални конзулат. Први дипломатски агент Краљевине Србије у Каиру био је Бошко Чолак Антић, касније министар Двора.
- 57 АЈ, МИП КЈ УО, стр. пов. бр. 8 од 31. VIII 1927.
У представци од 2. августа. Дучић каже да сукоб са М. Јовановићем датира од времена његовог постављења за сталног делегата при Друштву народа. То постављење, како наводи Дучић, посланик Јовановић је по сваку цену хтео да спречи јер су тиме биле пресечене „многбројне и огромне дијурне којима није било равних у историји наших мисија на страни”. У жељи да задржи место делегата, Јовановић се прихватио бројних интрига које су кулминирале намештеном афером са пропалом девојком и њеним ванбрачним дететом. У тим нечасним радњама Јовановић је ангажовао и двојицу чиновника свог посланства у Берну (Спиру Мијића и Драгољуба Милетића), чији је задатак био да достављају „којекакве пашквиле”, уперене против Дучића, на адресе угледних личности и новинских редакција у земљи и иностранству. Саму тучу Дучић је објашњавао на следећи начин: „на првом случајном сусрету са г. Милутином Јовановићем, нисам могао да се уздржим а да не дадем израза тој индигнацији на један начин који сам најмање желео”. О тучи у министарству налазимо и код М. Црњанског (*Ембахаже*, I–III, стр. 381–382.)
- 58 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 3.799 од 8. IX 1927, ф. III, дос. Дучић.
Сазнавши за казну која је уследила, Дучић је у писму помоћнику министра С. Павловићу кривицу због целе афере приписао МИП-у и његовој неажурности да поред сазнања о нечасним поступцима посланика Јовановића, његову делатност, која је штетила и угледу државе, заузда. Увређен што је стављен у исту равн са Јовановићем, на крају писма Дучић каже: „Али као јавни човек морам изјавити да закони моје отаџбине неће бити поштовани док у нашем животу не буду претходили закони савести”.
К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 57–61. Део писма цитирао је и Р. Поповић у наведеној књизи, стр. 111–113.

- 59 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 5.060 од 13. XII 1927, ф. III, дос. Дучић.
- 60 К. Павловић, *нав. дело*, 62.
- 61 Библиотека Јована Дучића, превод на српскохрватски: „Мађари о Јовану Дучићу – посета Јовану Дучићу, највећем српском песнику”, Каиро, фебруара 1927, X–B–5. Разговор је објављен у листу „Банмеђи Наplo”, како стоји забележено на крају текста.
- 62 АЈ МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 4.732 од 7. XII 1929, ф. III, дос. Дучић.
- 63 *Истио*, пов. бр. 553 од 14. II 1930, Дучићев телеграм из Каира, пов. бр. 10, од 10. II 1930, ф. III, дос. Дучић.
- 64 Слом Њујоршке берзе, до кога је дошло у октобру 1929. године, додатно је драматизовао већ тињајућу економску кризу. Повезаност светског капитала, привреде и тржишта учинио је да нагли пад акција на Њујоршкој берзи произведе ланчани слом светског банкарског система. Кризу је у Европи највише осетила Немачка. Слом су први доживели новчани заводи, кредитна друштва а затим банке које су затваране једна за другом. У кратком периоду индустријска производња, коју није имао ко да финансира, опала је у водећим индустријским земљама за преко 50%. Број незапослених се кретао између 20 и 30 милиона. Животни стандард је драматично опао. Економска депресија је променила схватања људи о привреди, али и о политици.
- 65 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Лондону (ПЛ), пов. бр. 648, 14. 7. 1930, ф. I, дос. I-11
- 66 АЈ, ПЛ, пов. бр. 627 од 26.7.1930, ф-I, дос. I-11; пов. бр. 702 од 7. 8. 1930, ф-I, дос I-11 и пов. бр. 749 од 11. 11. 1930, ф-I, дос. I-11.
- 67 АЈ, ПЛ, пов. бр. 767 од 22, 9, 1930, ф-I, дос. I-11; А. Ј, ПЛ, пов. бр. 328 од 7. 7. 1931, ф-I, дос. I-11.
- 68 АЈ МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 1932, ф. V, дос. Дучић.
- 69 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучићев телеграм из Будимпеште пов. бр. 78 од 16. II 1932. којим јавља МИП-у да је преузео дужност 15. II 1932, ф. V, дос. Дучић. Дучић се вратио из Египта у децембру 1931. и у министарству је 17. XII 1931. године тражио да му се, на предлог лекара, одобри двомесечно боловање, што је и одобрено – пов. бр. 450 од 1. II 1932, ф. V. Због хитности преузимања дужности у Будимпешти, према одлуци заступника министра (пов. бр. 515 од 8. II 1932, ф. V, дос. Дучић), није путовао у Каиро да преда дужност.
- 70 *Истио*, Дучић је био на реферисању у министарству од 13. до 19. марта, пов. бр. 136, од 28. V до 13. VI, пов. бр. 322, 27. XI 1932, ф. V, дос. Дучић, затим у 1933. од 21. III до 4. IV, пов. бр. 1.432, од 7. до 12. V, пов. бр. 2.147, 1933, ф. V, дос. Дучић
- 71 Библиотека Јована Дучића, X-B-7, Мађарски песимизам о Југославији, Бесправност Србије као некултурне земље, Извештај Ј. Дучића упућен из Будимпеште министру иностраних послова Б. Јевтићу, 13. јул 1932.
- 72 АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, ф-31, Извештај Ј. Дучића упућен министру иностраних послова Б. Јевтићу. 8. 9. 1932.
- 73 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучић је на законском одмору од 15. јула до 1. септембра 1932, у Бечу 14–20. октобра, пов. бр. 588, на боловању од краја новембра до 20. децембра 1932, ф. V, дос. Дучић, на конгресу Пен-клуба у Дубровнику од 21. маја до 12. јуна 1933, пов. бр. 2.535, ф. V, дос. Дучић.
- 74 *Истио*, „Протокол о предаји и пријему дужности у Краљевском посланству у Будимпешти”, пов. бр. 750/33 од 30. јула 1933, ф. V, дос. Дучић.
- 75 *Истио*, ф. V, дос. Дучић.
- 76 Андреј Митровић, „Дучићев опис краља Фердинанда Кобуршког и прилика у Бугарској почетком 1911. године”, Историјски часопис, књ. XIX, 1972, стр. 318–319.
О фон Хаселу, који је након Будимпеште службовао у Београду, а после тога у Риму, Дучић ће оставити следеће сећање: „Амбасадор који носи у једном делу срца француски метак. Одличан човек, муж, отац, Немац и Европљанин. Искрен пријатељ Југославије, коју је познао по херојству Србије и по љубазности Београда, где је пре Рима био нем.[ачки] посланик две године. И он у Риму о нама и ми у Београду о њему не пропуштамо измену симпатија ...”
Јован Дучић, *Дневник*, под датумом 4. 2. 1937.
- 77 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучићев телеграм из Рима, пов. бр. 1.444, којим јавља да је преузео дужност 1. X 1933, ф. V, дос. Дучић.

- 78 АЈ, Стална делегација Краљевине Југославије при Друштву народа у Женеви (Делегација), пов. бр.15, ф-22, дос. 10, Шта је знала Италија о иступању Немачке у Друштву народа, 18. 10. 1933; *Истио*, пов. бр. 139, ф-22, дос. 10, Разговор са државним подсекретаром за иностране послове Сувичем и његове импресије из Берлина.
- 79 АЈ, Делегација, пов. бр.20, ф-22, дос. 10 Разговор са турским амбасадором о посети Литвинова Мусолинију, 7. 12. 1933.
- 80 Библиотека Јована Дучића, Х-В-18, Талијанска штампа о боравку Његова Вел. Краља Загребу и моје писмо г. Сувичу, 30. 12. 1933; АЈ, Збирка Александра Цинцар-Марковића, ф-2, копија, Мој одговор Сувичу на питање односно последњих догађаја на Балкану, Рим, 2. 1. 1934.
- 81 АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 269 од 25. 3. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр. 276 од 28. 3. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр. 286 од 31. 3. 1934, ф-1, дос. 1-6; *Истио*, пов. бр. 394 од 28. 1. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр. 448 од 17. 5. 1934, ф-1, дос. 1-10; АЈ, Делегација, пов. бр.461 од 12. 6. 1934, ф-22, дос. 1-10.
- 82 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Турској, ф-22, пов. бр. 2522, Извештај упућен Министарству иностраних послова, 24. 12. 1934.
- 83 Библиотека Јована Дучића, Х-В-14, Шифровано писмо Ј. Дучића упућено Министарству иностраних послова, пов. бр. 1.171 од 11. 6. 1934; *Истио*, Х-В-31, Извештај упућен Министарству иностраних послова, пов. бр. 1.197 од 12. 6. 1934; *Истио*, Х-В-31, Шифровани телеграм упућен Министарству иностраних послова, пов. бр. 1.513 од 13. 7. 1934; *Истио*, Х-В-31, Талијански коментар Источног пакта и зашто на исти пристају, пов. бр. 1.515 од 14. 7. 1934; АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 564 од 1. 8. 1934, ф-1, дос. 1-2.
- 84 Библиотека Јован Дучић, Х-В-31, Извештај упућен Министарству иностраних послова, стр. пов. бр. 1.559 од 17. 7. 1934; А. Ј, Посланство Лондон, пов. бр.1004 од 11. 12. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр.207 од 9. 3. 1935, ф-1, дос. 1-9.
- 85 АЈ, Делегација, ф-22, док. бр. 32/II, Италија – шифровано писмо од 5. 7. 1935, пов. бр. 16.341; АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 632 од 20. 8. 1935, ф-1, дос. 1-2; А. Ј, Делегација, пов. бр. 1.348 од 31. 12. 1935, ф-47, дос. 22, Француско-италијански односи, 15. 11. 1935.
- 86 Библиотека Јован Дучић, Х-В-31, Моја посета Мусолинију – разговор о приближавању и терористима, пов. 729 од 24. 3. 1935.
- 87 АЈ, Делегација, пов. бр. 1,386 од 31. 12. 1935, ф-47, дос. 22, Разговор са Сувичем о Абисинији од 27. 8. 1935; АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 912 од 8. 11. 1935, ф-1, дос. 1-2, Разговор са Шамбреном о рату енглеско-талијанском од 16. 10. 1935.
- 88 Библиотека Јован Дучић, Х-В-15, Дучићев извештај о првом разговору са грофом Ђаном у Палацу Кици, 29. 10. 1936.
- 89 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, акт Политичког одељења пов. бр. 3.030 од 1. XI, којим се наређује да Дучић дође у Београд. Дучић је боравио у Београду од 2. до 15. новембра, када се вратио у Рим. Пов. бр. 6.049 од 29. XII 1936, ф. III, дос. Дучић.
- 90 *Истио*, указ, 1936, ф. III, дос. Дучић.
- 91 Библиотека Јован Дучић, Х-В-15, Нова порука мин. спољ. послова г. Гал. Ђана после одговора госп. председника М. Стојадиновића, 18. 11. 1936.
- 92 Библиотека Јована Дучић, Х-В-15, Дучићев други разговор са Ђаном од 20. 11. 1936.
- 93 Библиотека Јован Дучић, Х-В-15, Дучићево писмо М. Стојадиновићу од 21. 11. 1936.
- 94 М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, Ријека 1970, стр. 412–417.
- 95 Библиотека Јован Дучић, Дневник из Рима (*Дневник*), под датумом 17. мај, Х–А–34. Делови Дневника објавили су Р. Поповића, *нав. дело*, стр. 157–181 и Слободан Витановић, *Јован Дучић у знаку ероса*, Београд 1990, стр. 306–311.
- 96 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, телеграм из Букурешта пов. бр. 520 од 20. V 1937. којим посланик Д. Касидолац извештава да је дат агреман; ф. II, дос. Дучић.
- 97 *Истио*, указ, 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 98 *Истио*, писмо од 15. VI 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 99 Ј. Дучић, *Дневник*, под датумом 29. јул 1937. године.

- 100 J. Дучић, *Дневник*, под датумом 20. и 22. септембар 1937. године.
- 101 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 4.601 од 14. IX 1937, ф. II, дос.Дучић.; АЈ, МИП КЈ УО – ПО, телеграм из Рима пов. бр. 1.402 од 25. IX 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 102 J. Дучић, *Дневник*, под датумом 25. и 28. септембром.
- 103 М. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 417.
- 104 Гроф Галеацо Бано, *Дневник 1937–1938*, Загреб 1954, стр. 19.
- 105 J. Дучић, *Дневник*, под датумом 20. 9. 1937.
- 106 *Истио*, под датумом 1. 9. 1937.
- 107 *Истио*, под датумом 29. 7. 1937.
- 108 *Истио*, под датумом 7. 10. 1937.
- 109 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучићев телеграм пов. бр. 636 од 15. XI 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 110 *Истио*, Дучићев телеграм пов. бр. 1.240 од 12. XI 1937, ф. II, дос. Дучић; У Дневнику, Дучић је записао да је акредитиве предао 5. новембра 1937. године.
- 111 АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 1993 од 28. 12.1937, ф-И, дос. I-7.
- 112 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Дучићев извештај из Букурешта упућен 7. јануара 1938. године председнику владе и министру иностраних послова М. Стојадиновићу; *Истио*, X-B-31, Разговор са италијанским послаником о ситуацији у Румунији од 22. јануара 1938. године; *Истио*, X-B-29, Извештај упућен 22. 1. 1938. године Министарству иностраних послова о тешкој ситуацији владе О. Гоге; *Истио*, X-B-29, Извештај упућен 23. 1. 1938. године Министарству иностраних послова о тешкој ситуацији владе О. Гоге; *Истио*, X-B-29, Извештај упућен 28. 1. 1938. године О шансама владе О. Гоге, 28. 1. 1938. године. О приликама коју је затекао у Румунији сведочио је и дневнички запис од 30. децембра 1937. године у коме је дао сликовито виђење новог премијера Октавијана Гоге и задатака пред којима се налазио: „По природи сав темпераменат, сангвиник, виолентан тип, кавгација, али и мегданција. Он сад треба да спасава корумпирану Румунију на начин како је Мусолини спасавао дегенерисану Италију и Хитлер прегажени и комунистички Рајх...”
- J. Дучић, *Дневник*, под датумом 30. 12. 1937.
- 113 Библиотека Јована Дучића, X-B-29, Устанак Јевреја и знаци ксенофобије, 26. 1. 1938; *Истио*, X-B-31, Разговор са Калинеском, министром унутрашњих послова, односно румунских Јевреја, 4. 2. 1938; *Истио*, X-B-31, Унутрашња ситуација у Румунији. Извештај упућен М. Стојадиновићу, 17. 4. 1938.
- 114 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Румунија према фашизму и нацизму, 9. 2. 1938; *Истио*, X-B-31, О новој влади и положају патријарха, 13. 2. 1938.
- 115 *Истио*, X-B-31, Мишљење шефа либералне странке г. Д. Братјана о новој влади Патријарха Мирона и о диктатури, Извештај упућен М. Стојадиновићу 4. 4. 1938.
- 116 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Извештај упућен М. Стојадиновићу од 13. 3. 1938; *Истио*, X-B-31, Спољна политика Румуније у овом тренутку, Извештај упућен М. Стојадиновићу од 23. 3. 1938.
- 117 *Истио*, X-B-31, Унутрашња ситуација у Румунији, Извештај упућен М. Стојадиновићу 17, 4, 1938; *Истио*, X-B-29, Откриће Кордеановог припремања устанка и јуриша на Букурешт, Извештај упућен М. Стојадиновићу, 17. 4. 1938; *Истио*, X-B-31, Разговор Дучића са немачким послаником Фабрицијусом, Извештај упућен М. Стојадиновићу 14. 5. 1938; *Истио*, X-B-31, Разговор са министром унутрашњих послова Калинеском о процесу Кордеана и учешћу Немачке, Извештај упућен М. Стојадиновићу, 2. јун 1938,
- 118 Библиотека J. Дучић, X-B-31, Односно преговора Мађарске и Румуније за споразум, Извештај упућен М. Стојадиновићу 30. 3. 1938.
- 119 *Истио*, X-B-31, Разговор са италијанским послаником односно преговора Италије и Енглеске, Извештај упућен М. Стојадиновићу, 13. 3. 1938.
- 120 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Односно преговора Мађарске и Румуније за споразум, Извештај упућен М. Стојадиновићу 30. 3. 1938.
- 121 *Истио*.
- 122 J. Дучић, *Дневник*, под датумом 24. I 1937.
- 123 Библиотека Јован Дучић, X-B-29, Бекство Кордеана и пропаст „Гвоздене гарде”, Извештај упућен Министру иностраних послова 28. 2. 1938.

- 124 К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 289.
- 125 К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 276–285.
- 126 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 524 од 8. II 1939, ф. III, дос. Дучић.
- 127 Питање подизања дипломатских односа Румуније и Југославије решено је на Конференцији Мале Антанте од 5. V 1938. Румунија је указом од 17. децембра, почев од 1. јануара 1939. године, подигла своје посланство у Београду на степен амбасаде, док је Краљевина Југославија то учинила указом од 22. децембра 1938.
- 128 Амбиције Немачке, Италије и Јапана, да у територијалном и политичком смислу постану велике државе, пониште одредбе мировних уговора склопљених на крају Првог светског рата и свету наметну свој „нови поредак”, резултирале су склапањем војних савезништва. Резултат политичког и војног приближавања Немачке и Јапана био је „Антикоминтерна пакт”, склопљен новембра 1936. Споразуму је 1937. приступила и Италија. Тако је формиран савез сила осовине Рим – Берлин – Токио. Неколико година касније, када је рат већ почео, те су државе 20. септембра 1940. у Берлину учврстиле своје савезништво склапањем војног савеза познат под именом „Тројни пакт”. Тим пактом Јапан је Немачкој и Италији признао право одлучивања „при стварању новог поретка у Европи”. Истовремено су Немачка и Италија потврдиле „вођство Јапана при стварању новог поретка на великоазијском подручју”. Пакту су могле приступити и друге државе. То су током 1940. учиниле Мађарска, Румунија и Словачка, а у марту 1941. прво Бугарска, а онда и Југославија.
- 129 К. Павловић, *нав. дело*, стр. 220–221, факсимил писма А. Цинцар-Марковића Дучићу.
- 130 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, истим указом краљевски посланик у Мадриду Александар Авакумовић (који је годину дана раније био саветник у Посланству КЈ у Букурешту и на Дучићев захтев премештен), наименован је за новог амбасадора у Букурешту 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 131 *Истио*, Дучићев телеграм из Букурешта, пов. бр. 753 од 31. маја 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 132 *Истио*, Дучићев телеграм из Мадрида, пов. бр. 431 од 3. VI 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 133 АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 1.409 од 16. 10. 1940, ф–I, дос. I-10, Ситуација у Шпанији, Извештај упућен министру иностраних послова А. Цинцар-Марковићу; АЈ, Министарски савет К.Ј.(138), ф-4, АЈ. 22, Ситуација у Шпанији и став према рату, Извештај упућен А. Цинцар-Марковићу, 25. 7. 1940; АЈ, Министарски савет КЈ (138), ф-4, АЈ. 22, Споразум између Шпаније и Португалије. Извештај упућен А. Цинцар-Марковићу, 4. 8. 1940.
- 134 *Истио*.
- 135 *Истио*, Дучићев телеграм из Мадрида, пов. бр. 498 од 9. VII 1940, ф. V, дос. Дучић; АЈ, Министарски савет Краљевине Југославије, акт Политичког одељења МИП-а без броја, 138–4–22.
- 136 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 5.579 од 30. X 1940, ф. XXV.
- 137 *Истио*, пов. бр. 6.566 од 24. XII 1940, ф. XXV.
- 138 *Истио*.
- 139 *Истио*, 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 140 *Истио*, Дучићев извештај од 5. новембра, пов. бр. 30.765 од 7. XI 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 141 *Истио*, Дучићев телеграм пов. бр. 920 од 20. XII 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 142 *Истио*, Дучић – Нинчићу, пов. бр. 227 од 6. V 1941, ф. V, дос. Дучић; Краљевска влада је напустила земљу 15. априла и преко Грчке отишла за Египат, а затим у Јерусалим где се обрела 18. IV 1941.
- 143 АЈ, Емигрантска влада (103), ф– 63, АЈ. 283, Извештај упућен министру Нинчићу, 18. 6. 1941.
- 144 АЈ, МИП КЈ у Лондону, УО, пов. бр. 5.236 од 28. VII 1941, ф. V, дос. Дучић.
- 145 АЈ, Емигрантска влада, (103) извештај Посланства у Мадриду, стр. пов. бр. 142/41 од 5. јула 1941. министру Нинчићу у Лондон. ф. 63–283. У извештају се каже да је „шеф дипломатског кабинета министра иностраних послова Шпаније саопштио на конференцији за новинаре да је шпанска влада на дан 26. јуна 1941. признала *de iure* нову Краљевину Хрватску”. Месец дана касније, 1. августа, Франко је наименовао свог посланика у Загребу, дон Висенто Гонсалес Арнао и де Амар де ла Тореа; извештај отправника послова из Мадрида стр. пов. бр. 156/41 од 31. VIII 1941, 103–63–283. Наредне године, 4. фебруара, шпанско Министарство иностраних послова затражило је да се затворе канцеларије Посланства КЈ у Мадриду и почасних конзулата у Барселони и Валенсији; извештај отправника послова из Мадрида стр. пов. бр. 9/42 од 10. II 1942, 103–63–283.

- 146 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, телеграм из Мадрида пов. бр. 280/41 од 2. VII 1941, ф. V, дос. Дучић.
- 147 На седници владе у Јерусалиму од 16. маја 1941. одлучено је да један број министара оде у пропагандну мисију у САД и Канаду. Поред тога одлучено је да седиште владе буде у Лондону (в. Б. Кризман, *Југословенске владе у избељеништву 1941–1943*, Загреб 1985, стр. 134–135).
- 148 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Нинчићево писмо од 9. јула 1940, пов. бр. 5.236, ф. V, дос. Дучић.
- 149 АЈ, МИП КЈ у Лондону, извештај аташеа за штампу при Посланству КЈ у Лисабону, М. Поповића упућен Миши Креку, потпред седнику владе, пов. бр. 2.538 од 16. VIII 1942, ф. III.
- 150 Пеђа Милосављевић, „Био сам Дучићев секретар”, у: *Сабрана дела...*, VI, стр. 489.
- 151 Перо Слијепчевић, „Јован Дучић”, у: *Сабрана дела Јована Дучића*, књ. VI, Београд–Сарајево 1999, стр. 108.
- 152 Милан Стојадиновић, *Ни рай ни њакџ*, Ријека 1970; Милан Грол, *Лондонски дневник 1941–1945*, Београд 1990; Гроф Галеацо Ђано, *Дневник 1937–1938*, Загреб 1954; *Тајни архиви грофа Ђана (1936–1942)*, Загреб 1952; Милош Црњански, *Ембахадџ*, Београд 1983.
- 153 Богдан Кризман, *Вањска њолиџика југословенске државе 1918–1941*, Загреб 1975; Вук Винавер, *Југославија и Мађарска 1918–1933*, Београд 1979; *Југославија и Мађарска 1933–1941*, Београд 1976; Милан Ванку, *Мала Анџанџа 1920–1935*, Титово Ужице 1969; Глигор Попи, *Југословенско-румунски односи 1918–1941*, Вршац 1984, Енес Милак, *Иџалија и Југославија 1931–1937*, Београд 1987 и други.
- Радован Самарџић на следећи начин дефинише Дучића: „Нимало одбојан према читавом српском сељачком народу, у чијој је историји, веровању, моралу и менталитету налазио црте достојне класичних народа, песник блиставог израза и префињених осећања који је написао најлепше огледе о Петру Кочићу и Борису Станковићу, писцима без сумње друкчијег кова, достојанствено незлобив према појединцима и покретима с којима се, иначе, није морао слагати, Јован Дучић, први амбасадор у историји југословенске дипломатије, горд због свога порекла, издашан као учен космополита, поврх свега човек који је умео да носи себе, деценијама је, у понашању, на многе остављао утисак таштог држања и галантне отмености. Али, то није био само његов спољашњи изглед. Отмена је била и природа његове душе.”
- Р. Самарџић, „Сој Јована Дучића”, у: *Сабрана дела...*, VI, стр. 510.
- 154 Р. Поповић, *Истиџина о Дучићу*, Београд 1982; Р. Поповић, *Жудња за фракком*, Београд 1985. Аутори који су писали о књижевном делу Јована Дучића само узредно говоре о његовој служби у југословенској дипломатији (*Сабрана дела Јована Дучића*, *О делу Јована Дучића 1900–1989*, Додатак издању, Перо Слијепчевић, Славко Леовац, Радован Самарџић).
- 155 Објављене Дучићеве дипломатске извештаје налазимо у: *Истџоријски џласник*, књ. XIX, 1972, 317–325, „Дучићев извештај из Софије 1911”, приредио Андреј Митровић; „Документа о спољној политици Краљевине Србије 1912,” књ. V, св. 3, 1913, књ. VI, св. 2, 1914, књ. VII, св. 1 (где је објављено неколико Дучићевих извештаја, док се у неколико других помиње); „Књижевност” 1–2, 1991, 108–129, „Дипломатски извештаји – Јован Дучић”, приредио Миладин Милошевић; Богдан Кризман, *Југословенске владе у избељеништву 1941–1943*, Загреб 1985, 134–135 (један извештај из Мадрида 1941). М. Милошевић, Јован Дучић, *Дџиломаџски стџиси*, Београд 2015. У књизи Р. Поповића *Истиџина о Дучићу* наведени су на више места делови појединих извештаја
- 156 О Дучићевим становиштима израженим у есејистичким књигама *Блаџо цара Радована: књџа о судбини и/или Јуџира са Леуџара: мџсли о човеку* и могућностима њихових упоредних и интердисциплинарних контекстуализација у оквирима светске културне баштине в., нпр., Коларић 2001: 17–23; Јовановић 2008: 18–31; Гвозден 2017: 175–184 и др. Поводом изгледа компаративних приступа у оквирима Дучићевих путописно-есејистичких приказивања в., нпр., Леовац 1990: 375–399; Делић 2001: 119–167; Gvozden 2003 и др. У вези са статусом разматраних тема дела *Моџи саџуџинџици: књџевна обличја или Сџаза џоред џуџа: есеџи и чланџи* у опусу Јована Дучића в., нпр., Ранић 2007: 79–87; Стакић Савковић 2012: 255–266; Стакић Савковић 2016: 493–510. За могућности различитих изучавања Дучићевих есеја в., нпр., Милићевић 1965: 229–243; Витановић 1994; Егерић 2000: 215–220; Иванишевић 2009; Радуловић 2009: 39–67 и др.
- 157 У одређеној мери могла би да буду испитивана понекад и сродна критичка упоришта Јована Дучића и Јована Скерлића. Скерлићев текст „Три млада писца”, у коме је први сегмент посвећен Милићевићевом делу *Бесџуће*, други *Пријовейкама* Николе Јанковића, а трећи *Причама које су изџубиле равнџежу*

Станислава Винавера (уп. Скерлић 1922: 137–149) насловом као да се надовезује на Дучићев текст „Наши најмлађи писци”, објављен 1908. године, делимично посвећен и Вељку Милићевићу (Дучић 1908а: 3; Дучић 2008б: 215–222). Колико се Скерлићеви текстови и непосредно ослањају на Дучићева запажања, сведочи и чињеница о, на пример, блиском обликовању увида поводом „најмлађ[е] генерациј[е] писаца” која „показуј[е] једну наклоност песимизму” (Дучић 1908а; Дучић 2008а: 215), што је код Дучића у наведеном тексту из 1908. године представљено и кроз следећу формулацију: „Њихове се књиге зову овим невероватно кобним именима: *Бесиуће, Под живојом, Живи мрјиваци, Голіоја, Под жрвњем*, и све те књиге имају тенденцију да дадну једну велику трагичност рушења и беспућа, и једну очајну поезију немоћи и нирване. Стихови наших најмлађих писаца, у којима нажалост нема онолико уметности и талента колико у неким од поменутих књига са горњим насловима, допуњују тај тамни тон, и то сасвим педантно” (Дучић 1908а; Дучић 2008а: 215). Скерлићево сагледавање Пандуровићеве збирке *Посмртне њочасије* у тексту „Једна књижевна зараза” као да се директно наставља на претходне Дучићеве коментаре: „У српској књижевности, у последње време, ми смо се већ навикли да сретамо наслове који као да су преписани са надгробних споменика, и корице које су у црнини посмртних листа или са трновим венцем испод кога капљу крваве сузе. Наше најмлађе песничко покољење пева песме чији наслови казују садржај: *Један љач, Рани увелак, Тужне њесме, Тужан дан, На њробљу, Мрачно је и њустіо, Плач, Поїреб, Сузе, Нирвана, De profundis*, и готово нема млађег песника који нема своје *Finale*” (Скерлић 1909: 97–98). Овакве паралеле актуелизују и питање у вези са тим колико је, у ствари, Дучићево виђење канонског у српској књижевности с почетка 20. века било упоришно за Скерлићеве књижевнокритичке одлуке и књижевнo-историјске изборе. Иначе, врло позитивно о Скерлићевом приступу у раду и при изради књиге *Српска књижевност у XVIII веку* и четвртог тома *Писци и књије*, Дучић се изражава управо и у периоду између 1908. и 1909. године (Дучић 1908б: 3; Дучић 1909; Дучић 2008б: 115–119).

- 158 Уп. Дучић 2008а: 166.
- 159 Уп. Дучић 2008б: 140.
- 160 Уп. Дучић 2008а: 124, 125.
- 161 Уп. Дучић 2008а: 152.
- 162 Дучић 2008б: 80.
- 163 Уп. Дучић 1929: 4; Дучић 2008б: 152.
- 164 В.: <https://www.nobelprize.org/prizes/lists/all-nobel-prizes-in-literature/>; последњи пут приступљено 4. 6. 2021. године.
- 165 В.: <https://www.nobelprize.org/nomination/archive/list.php?prize=4&year=1901>; последњи пут приступљено 4. 6. 2021. године.
- 166 В.: <https://www.nobelprize.org/nomination/archive/list.php?prize=4&year=1903>; последњи пут приступљено 4. 6. 2021. године.
- 167 Скоро истоветна запажања Дучић даје и у тексту „Култура нашег сељака” (Дучић 1930: 530–532; Дучић 2008б: 252).
- 168 Први пут 1930. године као пета књига *Сабраних дела* у издању Народне просвете из Београда, а други пут као самостално и проширено издање 1940. у Српској књижевној задрузи.
- 169 Према речима Слободанке Пековић, „читав текстуални корпус Дучићевих путописа је врста декадентног дописивања једне структурално одређене и дуготрајне жанровске традиције” (Пековић 2001: 23).
- 170 Овде се ослањамо на Бахтина: „Нарочито важно значење које имају жанрови. У жанровима (књижевним и говорним) у току векова скупљају се облици визија и схватања одређених земаља света. За писца-уметника жанр служи као спољашњи шаблон, велики уметник, пак, побуђује у њему потенцијалне семантичке могућности” (Бахтин 1997, 48). Путопис који преноси литерарне традиције и активира њене семантичке могућности је дијалог између култура у много већој мери него што је монолог припадника једне културе (Бахтин 1997, 59).
- 171 О књижевним путовањима и књижевним путницима в. Гвозден 2006.
- 172 „Уосталом, ја сам овај Нил, који нигде не пушта гласа од себе, чуо свугде у Египту где год сам изнад себе имао макар једну палмину лепезу, или једну тамну гранчицу сикоморе. Значи да Нил истовремено тече и у ваздуху као музика, докле по земљи тече као светлост” (Дучић 1940, 313; подв. В. Г).

- 173 На истом месту Дучић каже да Шатобријан „није био на Мисисипију, чије је водопаде описао у свом бесмртном опису” (Дучић 1940, 275). Познато је, међутим, да је француски писац боравио у Америци и имао прилике да види реку Мисисипи.
- 174 „Имао је свој аутомобил, кога је звао ’мојим Египћанином’, и који је увек носио египатску ознаку и арапски број” (Павловић 1967, 64).
- 175 О Дучићевом односу према историји назнаке је дао И. Стојановић у кратком приказу *Градова и химера*: „Све има дах векова, мирис свештених утвари и очајање старе славе, која за нас има дражи по урођеној нам радозналости за оно што је некад било. О садашњости писац говори само утолико што спомене који леп крај, небо, исток и залазак сунца, поезију којег лепог дана” (Стојановић 1932, 366).
- 176 Истицање значаја путовања као вишег облика сазнања јавља се још у Херодотовој *Историји*. Солон, путујући, долази до пребогатог Креза који му поставља питање: „Пријатељу Атињанине, до мене је дошао глас о твојој мудрости и да си, путујући као мудрац, обишао и упознао многе земље; сад ме је обузела жеља да те запитам којег човека сматраш најсрећнијим на свету?” (Херодот 1959, I 30).
- 177 „Народ, као лице, ограничен је дугим прошлим напорима, жртвама и излагањем опасности... Треба имати заједницу у многим стварима. Сви подједнако волимо оне жртве на које смо заједнички пристали и зла која смо сносили” (Ренан 1883, 29–30).
- 178 На везу између ова два аутора први је указао Никола Мирковић учивши да се Дучићев опис карактеристика националног темперамента сасвим поклапа са извршним приказом који је дао Владимир Дворниковић у књизи *Психа југословенске меланхолије* из 1925 године (Мирковић 1936, 340).
- 179 Може се претпоставити да је Дучић многе од њих и непосредно познавао (пре свега Ле Бона и Тена), али је извесно да у тексту „Књижевни космополитизам” помиње Вунта који је створио „психологију раса” (Дучић 1969б, 260).
- 180 Према Ле Гофовом схватању, у историји менталитета пресудну улогу не играју, као у историји идеја, идеје појединачних мислилаца, већ „менталне маглине у којима су деформисани ођеци њихових доктрина, осиромашени остаци неуспјеле ријечи без контекста играли извјесну улогу” (Ле Гоф 2002, 24).
- 181 „Једном народу није потребно много главних карактерних особина. Добро учвршћене оцртавају оне његову судбину. Погледајмо н.пр. Енглеze. Елементи који оријентишу њихову историју могу бити резимирани у мало потеза: култ истрајног напора који спречава да се устукне пред препреком и да се каква несрећа сматра неуклонивом; религиозно респектовање обичаја и свега, што је проверено временом; потреба делања и презирања слабости и празних спекулација мисли; врло интензивно осећање дужности; контрола самога себе, које се сматра као најглавнији квалитет и брижљиво се одржава нарочито подешеним васпитањем” (Ле Бон 1920, 53).
- 182 У тексту „О књижевном образовању” из 1908. Дучић истиче да се књижевно образовање, и у случају читалачке публике и у случају писаца, стиче читањем добрих писаца и то првенствено страних књижевника (Дучић 1969а, 249–252). Сличан став је Дучић раније изразио и у једном од писама Милану Савићу из Женева: „Свакако бих био за једно превађање, једно широко, универзално превађање, једну епоху превађања, да подигне наш укуc или, бар, регенерише” (1963, 478; Женева, 2. 5. 1900).
- 183 Дучић управо у *Градовима и химерама* пише: „Песник је увек једно острво за себе; међу људима, он је увек само претходник и гласоноша другог доба” (Дучић 1940, 132).
- 184 Уп. и став о Дучићевом језику у контексту тумачења његових путописа: „Дучићев књижевни језик развијао се у најбољим токовима традиције београдског језичког стила однеговане духовности на чијем челу су били Јован Скерлић и Слободан Јовановић” (Магарашевић 1996: 251).
- 185 Јован Делић је рад о Дучићевим путописима објавио и у књизи *О њоезији и њоеџици српске модерне*, уз напомену у фусноти да је овде укључен „стога што баца драгоцјено свијетло на Дучићево пјесништво и поетику” (Делић 2008: 101). На истом месту даје се и детаљан преглед литературе у којој се указује на везу између Дучићевих песама и путописа. У новијој литератури та повезаност се препознаје у *личности*: „У Дучићевим делима лиричност је примарна у песмама, и у путописима, чак у његовим есејима” (Леовац 1996: 9). У блискости Дучићевог поетског и прозног израза у путописима Павле Зорић (1996: 178) истиче *екстатичан џон*: „Екстатични тон је изражен у прозној форми, али га ми доживљавамо као

- песму чији језик, својим врховним, коначним миром, својом зрелом лепотом која наговештава блесак једног јединог тренутка среће – подстиче у нама радосно узбуђење”.
- 186 На основу издања из 1940. приређено је и издање из којег је ексцерпирана грађа за овај рад. Упркос недостацима приређивачког поступка (мењан је Дучићев правопис, па и интерпункција), за издање из 2008. смо се определили јер је због великог тиража и године објављивања лако доступно савременим читаоцима.
- 187 Нажалост, недовољно прецизиране формулације често прате описе језичко-стилских карактеристика Дучићевог стваралаштва, а књижевна критика и историја нису оставили ни превише илустрација за изнесене судове. Тако се, на пример, за Дучићеву рану поезију констатује како је у њој из поезије Војислава Илића преузет „китњаст стил” (Деретић 2007: 946), али без икаквих примера или указивања на одлике таквог стила. Истовремено, појављују се и конкретнији описи језика Дучићевих песама: „Код Дучића се стално осећа напор да буде на висини задатка који је себи поставио, да о великим стварима пева на начин великог песника. Отуда извесна пренапрегнутост његовог песничког језика” (Деретић 2007: 949). Наведени тачан и аргументован суд о „пренапрегнутости” у пуној мери важи и за језик Дучићевих путописа. У Дучићевој поезији истакнута је и „тежња ка узвишеном стилу и свечаној, патетичној дикцији” (Деретић 2007: 949), што, такође, корелира са језичко-стилским карактеристикама песникових путописа.
- 188 Слажемо се са ставом Јована Делића (2008: 102) у коментару оцене Бошка Новаковића који је путописца Дучића доживео као „песника и козера, духовитог лакописца”: „Неће бити да је Дучић био баш такав ’лакописац’, каквим се учинио Новаковићу.” У Дучићевој лексици и синтакси препознаје се, напротив, велики напор да се свака реченица, али и текст у целини, доведу до језичког и стилског савршенства кроз бројне прераде.
- 189 Уп. и добар опис Дучићеве песничке лексике: „Углађеног исказа и пробране лексике, песник систематски елиминише стилске ’огреботине’ попут брутизма, дијалектизама, провинцијализама, архаизама, а поготово турцизама и свих трагова Истока у српском језику и култури” (Негришорац 2009: 19).
- 190 Занимљив је и контекст у којем се лексема *солдаџи* јавља: Спартанци су били солдати (ГХ, 160), Христос је био страшни солдат своје цркве (ГХ, 290). Из примера се види да у њима нема специфичне актуелизације овога германизма, нити икаквога пејоративног призвука.
- 191 На ниску фреквенцију славенизама вероватно је утицала и чињеница да Дучића „српска књижевност пре друге половине деветнаестог века врло мало привлачи” (Витановић 1996: 51).
- 192 Наравно, у језику Дучићевих путописа јављају се и глаголи са конкурентским суфиксима, *-иса* (карминисаним ГХ, 108, психологисати ГХ, 220, спиритуалише ГХ, 247, документарише ГХ, 256 и сл.) и *-ова* (дискутовали ГХ, 237 итд.).
- 193 Могуће је да је Дучић форму *педантијерија* у другом примеру увео да се у непосредном додиру и напоредном односу не би нашле две лексеме изведене суфиксом *-изам* (*још више педантизма и концептизма). Изведенице са овим суфиксом, иначе, нису ретке у Дучићевим путописима (педантизма ГХ, 84, концептизма ГХ, 85, ригоризам ГХ, 149, доктринаризам ГХ, 220).
- 194 Занимљиво је да у путописима нема данашње форме *иензионер*, иако су потврђене две именице са овим суфиксом, *визионер* (визионери ГХ, 102) и *мисионер* (мисионери ГХ, 121, 139). Интересантну дистрибуцију суфикса *-ер* и *-ар* у Дучићевим путописима илуструје и лексема *милионар* (милионаре ГХ, 317).
- 195 Одличан опис и тумачење Дучићевог разумевања песничког језика, као и Дучићевог односа према синтакси М. Настасијевића, понудио је Милан Радуловић (2009: 61–62).
- 196 Варијација позиције атрибута није редовна. Нису неуобичајени ни примери са доследном постпозицијом атрибута: са очима зеленим као лишће лорово (ГХ, 56); оних које нам даје доба цезарско и оних из доба папског (ГХ, 153) и сл.
- 197 Уп.: Ако сиђем у долине које су овде тако дубоке, мени се чини да сам утонуо (ГХ, 6).
- 198 У опису Дучићевог огледа о срећи Мирон Флашар (1996: 24) запажа како се примери „не само помињу и наводе као сведочанства, него се и непрекинуто нижу – готово да кажемо: каталошки”, стварајући „низ или ланац” и повезује ову стилску карактеристику са античким реторичким средствима.

- 199 Дучић је нарочито радо понављао и тиме наглашавао атрибут *свој*: Не треба много говорити, ни говорити о себи: о својој личности, својим укусима, својим навикама, својим опажањима (ГХ, 89); и који даје свакој нашој страсти своје магије и своје истине (ГХ, 138); То духовно царство и кад је губило своју снагу, није губило свој континуитет (ГХ, 139); Има других земаља које су чувене због својих шума, својих снегова, свога цвећа или својих животиња (ГХ, 178); да је она за свагда дубоко паганска, и по својим рељефима и по својем блистању (ГХ, 178); испунила све своје бесанице и све своје намере (ГХ, 210); показујући нам своје катастрофе и своје тријумфе, своја грађења и разграђивања, своје облаке што све побију градом а оживе сунцем; своју непрекидну игру смрти и живота (ГХ, 230), итд.
- 200 Посебну пажњу овде привлачи другачији пример, у којем се у трима напоредним конструкцијама варијација, тј. увођење синонимног предлога, укршта са понављањем новоуведене речи: Учимо због друштва, богатимо се ради друштва, женимо се ради друштва (ГХ, 122).
- 201 Вишечлани субјекат Дучић удваја и заменицом *њо*: Загонетност њене личности, двосмисленост њене праве унутрашње егзистенције, то је оно што њу прати до краја младости (ГХ, 212); Простор и самоћа, то су често две утопије (ГХ, 309). Први пример се, додуше, може тумачити и као пример са апозицијом.
- 202 „Дучић је српски књижевни језик очистио и племенио, ослободио му унутрашња и скривена, неискоришћена семантичка поља, вратио живост, пуноћу, сликовитост и звучну лакоћу” (Палавестра 1996: 2).
- 203 Кашанин је, између осталог, о Дучићу записао да је „мешавина детета и искусног дипломате”, да је „као човек поцрпао из живота све, као што је као писац поцрпао све из речи” (Кашанин 2004: 225).
- 204 Владимир Гвозден исправно примјеђује, илуструјући то одабраним наводима из релевантне литературе, да се Дучић чак и у нашој стручној јавности перципира углавном као пјесник, чему је разлог „у рано израженој идеји да његови стихови надмашују све друго што је написао” (2006: 88). Иако смо у принципу спремни да се начелно сложимо са овим давно донесеним судом, то не значи да Дучићево жанровски разнородно дјело није вриједно проучавања – на првом мјесту барем због исправног контекста који даје слика сагледана у својој свеукупности. Друго, сматрамо да добитак за историју књижевности није једини резултат поновног критичког ишчитавања Дучићевих, често високо лиризованих, медитативно-рефлексивних проза. Сучељавање Дучићеве поетике са поетиком савременика, сагледавање његових традицијскопоетичких избора и истрајавања на њима доноси нову енергију у ионако живописне представе културног контекста наше књижевности, нарочито у међуратном периоду. Учвршћује, уосталом, Дучићеву позицију коју смо склонили да превидимо у смислу усавршавања и модернизовања нашег језика у поствуковском, модерном добу, пружајући евидентан утицај и ка другој половини двадесетог стољећа, све до данашњих дана.
- 205 „Није искључено да је управо Дучић, својом ‘Стазом поред пута’ подстакао Андрића на писање рефлексивних виђета – ‘Знакови поред пута’, као што је вероватно да обојица само настављају моралистичку традицију француских есејиста и Лава Николајевича Толстоја из ‘Пута у живот’”, (Коларић 195: 515). Са овом тврдњом тешко бисмо се у потпуности сложили. Понајприје, чини се да је помало олако изречена тврдња да су редови наших аутора *само настјавак моралистичке традиције француске и Толстојеве*. И најповршнији увид у тематику, па и вођење мисли или аргументације, показује да су оба писца непорециво укотвљена у личној и колективној традицији сопственог народа, што оповргава наведени став. Даље – у нашем виђењу – Андрић би према природи своје медитативне мисли, а која је чита већ и у раним књигама – *Ex Ponto* и *Немири*, до овог облика сасвим извјесно дошао без икаквог директног подстицаја. То, наравно, не искључује неку врсту посредног обликовања, финог утицаја старијег писца на млађег, тим прије што је познато да су њих двојица размјењивала своје књиге. Ипак, *облик* презентованих записа двојице писаца је јасно диференциран. Андрић рефлексии је излаже у форми цртице, понекад концентрисане и до гноме; сваки Дучићев есеј – зваћемо га тако у недостатку боље одреднице – разгранат је, и на нивоу обје збирке пажљиво конципиран. Док уз *Блајо* и *Јујира* не би ишле одреднице „фрагментаран” и „успутан”, уз Андрићеве *Знакове* оне су постале дио незаобилазног критичарског вокабулара. Врло кратко, само напомене ради, овај крак Андрићевог стваралаштва далеко више наликује на Настасијевићеве забиљешке, дневничке, афористичке, рефлексивне (и такође – врло фрагментарне) из четврте књиге Сабраних дела – *Есеји, белешке, мисли*. Постоји озбиљна претпоставка да је Андрић могао бити упознат са

- овим Настасијевићевим записима с обзиром на (раније) Винаверово издање Настасијевићевих сабраних дјела, и на барем једну прилику у којој је Андрић у вези са Настасијевићевим дјелом узео учешћа у дискусији. Да ли су ови Настасијевићевии записи пак на Андрићеву поетику непосредно утицали – питање је за неку другу студију.
- 206 Истовјетан поетички импулс препознајемо и у Андрићевим *Знаковима њоред љуџа*. Балансирање, али и повремена неуравнотеженост, необлажена напетост између широко захваћених тема и микропенти одликују и једно и друго дјело. Ипак, иако је правац посматраних промишљања исти, смјер им је супротан: Дучић пише тежећи да изађе из себе, да дедукује, да се пробије кроз опну индивидуалног не би ли дошао до импулса општег, а Андрић, полазећи од уочених образаца, могућих генерализованих истина, да се привуче свом језгру, што ближе свом унутрашњем егзистенцијалном трептају, да га сагледа и (за себе) протумачи. Ако смо склони да све три књиге (*Благо, Јуџра, Знакови*) прогласимо за рефлексивно-медитативне записе, наш је утисак да је у првима више рефлексije, а у другима више медитације. Другим ријечима, Дучић нам своју ријеч изриче као проповједник, Андрић као мудрац пустињак. Веома је значајна наизглед узгредна напомена Новице Петковића о сличности принципа на којима су настајале Дучићева и Андрићева реченица, и далекосежност и значајност промјена које су обе донијеле у нашој језичкој култури и њеној убрзаној модернизацији, нарочито послије Првог свјетског рата. Петковић биљежи: „За њу (Дучићеву реченицу, напомена Н. Б.) већ можемо рећи да представља језичку тековину која је шира од песничке, јер је суделовала у стабилизовању разрађенијих синтаксичких структура, као нешто касније и другачије Андрићева реченица” (2007: 82).
- 207 Иако током хода кроз *Јуџра* срећемо софисте, Сократа, Хомера, мудрог Соломона, апостола Петра, Немањиће, Борџије, Волтера, Русоа, Пушкина, Гетеа, Игоа, Хајнеа, Шопенхауера, Ничеа, француске и њемачке краљеве, Обреновиће... њихови ликови нису тако изразити, не захтијевају нашу пажњу тако бучно и безусловно као у старијој књизи. Сведени су у *Јуџрима* на динамичну илустрацију, и као такви композиционо врло функционални.
- 208 Остали есеји посвећени су мирноћи, плесу, родољубљу, карактеру и уљудности.
- 209 Милан Кашанин и Меша Селимовић дијеле утисак о правцу којим се кретала Дучићева путописна, есејистичка, и понешто филозофска мисао. Пишући о различитим издањима књиге *Грагови и химере*, Меша примјећује да Дучић постаје разуђенији, духовитији, штедрији, сводећи на мању мјеру празан ход кроз класику и историју (Селимовић 1969: 334), док Кашанин, поредећи старију и млађу књигу есеја, пише: „У начину писања, између двеју књига има разлике. У *Јуџрима са Леуџара* је мање цитата и демонстрирања ерудиције, а више оригиналних мисли и личнога искуства. Текст, неоптерећен античким примерима и анегдотама, мирно је саткан од кратких и просто писаних реченица, без сувишних поређења и повишеног тона” (Кашанин 2004: 242).
- 210 Методом случајног избора, јер су таква мјеста врло честа и у *Благу* и у *Јуџрима*, навешћемо један одломак из есеја „О мржњи”. Дучић биљежи: „Човек не мрзи другог човека него само ако га се боји, и зато мржња и страх иду напореда. Ако се човек, напротив, не боји свог противника, онда га и не мрзи, него га презире. Стога су људи који пуно мрзе уопште страшљивци, и имају женску ђуд и осетљивост; а други, сасвим противно, имају особине мужевне и поносне” (2004: 271). Ово такође није једино мјесто на коме би се могли зауставити они проучаваоци који су Дучића, нарочито у есејистици, склони да оптуже за фино упаковану мизогинију. У есеју „О карактеру”, гдје се експлицитно моћ индигнације везује за моралну чистоту и здравље, Дучић ће казати: „Жена не уме да индигнира, него само да увреди, зато што у женама има више охолости него поноса, и више укуса за формализам него за суштину. Према томе, осећање индигнације је углавном особина мушкараца” (2004: 320). Ипак, овдје, као и на оним мјестима гдје је Дучић склон да нападно генерализује (као када изриче судове о Енглезима, Бугарима, Хрватима) враћа нам се у видокруг питање са почетка текста – колико је дубинска, композициона иронија као начело продрла у све нивое посматраног текста?
- 211 Занимљиво је, ипак, да се код проблема патње и мука Дучић хришћанин и Дучић класичар разилазе, тј. овај други односи очигледну превагу. Као освједочени заљубљеник у живот, Дучић не полаже много на патњу, нити је истиче као тренутак прочишћења. Тјелесно здравље њему је готово подједнако важно као

- и душевно. Идеал хармоније, неугасла визија калокагатије, провејава, рецимо, из Дучићеве напомене „да дуже и здравије живе они поштени и добри”.
- 212 Једна од таквих сентенци отвара и есеј „О карактеру”. Изненађења код Дучића иду у два тока – или воде до дубоких неслагања са аутором, или, сасвим неочекивано, изазову истинско преиспитивање. Дучићева готово овлаш изречена опаска што слиједи води размишљање другим назначеним правцем. Она гласи: „Једно од најплеменитијих осећања човекових, то је моћ индигнације” (2004: 320). Најприје се, природно, сама од себе зачиње запитаност над очигледним парадоксом – зашто су огорчење, одбацивање, презир, срдитост – проглашени за благородну црту човјекову? Мало даље, неупоредиви стилиста Дучић постепено открива да се парадокс разрјешава на нивоу бинарне поставке – усхићење и индигнација као комплементарне реакције одају биће спремно на племенит ангажман, на реакцију, на тежњу да се свијет учини бољим мјестом. „Моћ индигнације”, поентира есејиста, „долази стога од човекове велике моралне чистоте” (2004: 320).
- 213 И иначе је више него занимљиво посматрати како ова сабрана и здраворазумска природа скоро са (помињаном) индигнацијом посматра повишена емотивна стања заљубљености и страсти. У есеју посвећеном разочарању Дучић вели: „Ка разочарењу су склони људи према њиховом темпераменту, а не према њиховом интелекту; јер је разочарење увек ближе крви и осећању него духу и памети. Ово се најбоље види код заљубљених, који никад не знају ни зашто су очарани, ни зашто су разочарани, *јер заљубљеници живе у болесном најону машије и појийуној разузданости нерава*” (2004: 265, подвлачење Н. Б.).
- 214 Од насртаја, као што је општепознато, нису поштеђене ни богиње, некмоли смртне жене.
- 215 Карактеристична је биљешка надреалисте Ђорђа Јовановића у ревији *Надреализам данас и овде* из 1932. године, посвећена првом издању Дучићевих сабраних дјела, у којој је изразито негативно писано о тада новој књизи *Блајо цара Радована*: „Поезија тог господина (Г. Јована Дучића) заостала је још само на понеким светосавским прославама или у ’концертном делу’ неке србијанске, паланачке забаве. Они који су се некад усхићивали Дучићем, имају сада децу која читају Црњанског, Драинца или Декобру [...] Таленат који почиње да се манифестује тим песмицама осредњег провинцијског нивоа, сада (1926–1930) је остварен у гломазној торти од бајатих колача названој *Блајо цара Радована*. Јово Дучић из прошлог века постаје Јован Дучић овог века, а кад би се неким чудом пребацио у идуће столеће био би Ован Дучић, опет песник, варничан дух и тако даље, без икаквих других промена” (Јовановић 1932: 41).
- 216 На ту чињеницу указао је Јован Деретић у својој *Историји српске књижевности*, истичући одређене специфичности Дучића као прозног писца: „Дучићева проза, много обимнија од поезије (од пет књига његових сабраних дела само једна садржи песме а све остале су прозне), остала је ипак у њеној сенци. Премда је показао наративне склоности у поезији, у прози се није огледао у приповедним врстама, није писао приповетке и романе, као прозаиста остварио се у граничним, нефункционалним формама: путопису, филозофским максимама и есејима, у књижевној критици и есејистици, историји, уметничкој критици, публицистици. Као уметник у њима је исти као у песмама: стрпљиви неуморан радник, мајстор који подједнако пази да му детаљи буду савршено изведени, да целина буде складно компонована, перфекциониста у стилу, драгуљар. Зато је на својим главним делима дуго радио, као и на песмама” (Деретић 2002: 986).
- 217 Стога је за његову књигу с правом речено да представља „исто толико филозофско дело колико и књижевно” (Кашанин 1990: 315).
- 218 „Кад се појавила, свечано најављена, као шеста књига *Сабраних дела*, она је изненадила читалачку публику и критичаре” (Леовац 1985: 212).
- 219 „Пошто су ово размишљања једног мисаоног песника, и проза нашег најистакнутијег и највећег стилисте, Одбор је сматрао за част, да прими на себе дужност растурања у највећем броју овог дела, које је једно монументално дело наше књижевности” (Поповић 2009: 132).
- 220 Велибор Глигорић је дјелу замјерао његово исувише књишко мудрословље: „Ова књига писана је у доколици међу разбацаним књигама о антици, после дугог меланхоличног гледања у статуу Амора коме су несташна деца сломила врх од стреле” (*Истио*: 143); дочим је Милован Ђилас у доктринарној марксистичкој визури Дучићу спочитавао искљученост из животне стварности: „Дучић је незванични мислилац

- једне класе. Његове теме често су више салонске козерије (О Љубави, О Жени..., о свему уосталом), него стварна научна и духовна истраживања. Он све види под дојмом једног салона; кроз стакла на његовим вратима или свилене завесе на његовим прозорима; као да не постоји свет ван тога и као да нема ваздуха који не би мирисао на парфем” (Ђилас 1932: 7). Слично ће двадесет година касније писати и Меша Селимовић, осврћући се једном једином реченицом свог „Предговора” Дучићевим изабраним *Стиховима и њрози* на његове есеје у истом духу: „У *Блаіу цара Радована* и неким другим својим делима, Дучић је адвокат буржоазије, њен гласноговорник, цинични заступник њених интереса” (Селимовић 1952: 13).
- 221 Постоје различита термилошка колебања у вези са одређењем типа дискурса којем припада *Блаіо цара Радована*. Естетичар Света Лукић сачинио је, на темељу учења шпанског филозофа Хуана Маријаса, прегледну теоријску студију о једној самосвојној и дугој традицији литерарног стварања коју назива *филозофска књижевност*. Ријеч је о току мисаоно-умјетничке прозе која се протеже од античких дијалога, преко средњовјековних теолошких коментара, ренесансног есеја, француских моралистичких трактата и текстова најразличитијег карактера из деветнаестог вијека, све до дјела аутора прве половине двадесетог стољећа у чијем опусу постоји доминантна рефлексивна компонента. Управо је о тој, последњој фази Лукић говорио као специфичној у односу на претходне етапе развоја филозофске књижевности, називајући је „есејистичком или интелектуалном” (Лукић 1981: 218). Есејистика, у том погледу, представља вјероватно најадекватније термилошко одређење овог корпуса Дучићеве прозе, који припада једном од изразитих токова западноевропске литературе свог времена.
- 222 Занимљив је податак који говори о порасту интересовања за *Блаіо цара Радована* крајем двадесетог и почетком двадесет и првог вијека: „Сагледавање *on-line* каталога Библиотеке Матице српске у Новом Саду (<http://bmsalf.ns.ac.yu/cobiss/>) у марту 2002. показало је да је више примерака појединих Дучићевих дела објављено током последњих десет година, него током читавог претходног периода. Неки издавачи хвалили су се да су продали и по 100.000 примерака *Блаіа цара Радована*. Не би отуда било неумерено рећи да је Дучићева проза представљала бестселер последње деценије. Тешко би се, дакле, могло рећи да је, барем што се читалаштва тиче, проза остала у сенци поезије” (Гвозден 2003: 11). Вјечито читалачко интересовање за књиге „мудрости”, приручнике лако доступног знања и за сваку прилику згодних цитата, учинили су несумњиво и ово Дучићево дјело читанијим са појавом нових и приступачних издања. То не треба схватити као знак његове особите мисаоне тривијалности, већ прије као израз феномена да широка популарност једној таквој књизи може ускратити скрупулознију критичку рецепцију од оне коју је до тада завриједила.
- 223 С разлогом је претпостављен утицај овог Дучићевог дјела и на сродне *Знакове њоред њуіа* Ива Андрића: „Није искључено да је управо Дучић, својом ’Стазом поред пута’ подстакао Андрића на писање рефлексивних вињета ’Знакови поред пута’, као што је вероватно да обојица само настављају моралистичку традицију славних француских есејиста...” (Коларић 1995: 515).
- 224 Мјесто овог Дучићевог дјела у тој стваралачкој области постављено је од критике на највише вриједносне љествице: „Дучићеве медитације иду у сам врх наше медитативне прозе: штавише, оне га и превазилазе јер са непоновљивом елеганцијом и парадоксалном духовитошћу свог израза, сажетошћу мисаоних интензитета, дубином антиципације и далековидим препознавањем односно стварањем мисаоних модела за свет који тек долази – намећу као мера и критеријум медитативног прозног облика” (Глушчевић 1990: 418).
- 225 Настанак легенде везује се за конкретан географски простор, али је по свим елементима очигледно ријеч о лутајућем мотиву, познатом у различитим традицијама и културама широм свијета: „У Тимочкој Крајини, дакле у источном делу данашње Србије, многи људи и жене пророкују о силном благу некаквога *Цара Радована*. За то се благо говори да је необично велико. Али се не може до њега да дође, докле се не би нашла трава *Расковник*, те њом да се отворе браве и катанци на вратима, где се то благо чува. А тај добросрећни *Расковник* нико не може да нађе” (Веснић 1894: 172).
- 226 Најочигледнији и у досадашњим студијама одавно потврђен утицај прије свега чини свеколико античко хуманистичко наслијеђе: „Дучић је увелико окренут античком, грчком и римском наслеђу, грчкој и римској филозофији, књижевности, историографији” (Леовац 1985: 215). У претежном броју текстова

- од раних критика до познијих студија – који су трагали за појединачним узорима Дучићевих филозофско-књижевних рефлексија сасвим оправдано је најфреквентније име Мишела де Монтења, али и других аутора који су извршили несумњив утицај на одређена пишчева поетичка опредељења и мисаона усмјерења: „И по предметима на којима се заустављао, и по лабовој повезаности градива, као и по анегдотичној форми излагања, Дучићево дело подсећа много на *Есеје* Монтењеве, само, док је Монтењ изградио свој животни став на познавању античке културе, која му је била блиска у свима својим танчинама, дотле је наш песник уз њу, коју такође добро познаје и чијем се проучавању нарочито посветио боравећи више година у Атини и Каиру, уз њу додао и огромно искуство и сазнање што је обухватило све духове почев од Ренесансе, кад је Монтењ живео, па до данас. Стога су њему позната учења Сократа, Епиктета, Марка Аурелија, Цицерона и Сененке исто тако као и учења Монтења, Русоа, Лока, Карлајла, Емерсона” (Лебл-Албала 1938: 271–272); „Дучић припада традицији есејистичког начина писања која свој прави почетак налази код Монтења у 16. веку, а настављаче код писаца временски много ближих Дучићу, као што су Американац Ралф Валдо Емерсон, аутор књиге *Управљање живојом*; Морис Метерлинк, писац *Мудрости и судбине*; или Карлајл са својим огледима о херојима” (Гвозден 2006: 89).
- 227 Фројдова расправа „С оне стране принципа задовољства” објављена је 1920. године и Дучићу је могла бити позната. Уп. „У психоаналитичкој теорији прихватамо, без двоумљења, да се ток психичких процеса аутоматски регулише принципом задовољства, то јест верујемо да се он увек побуђује непријатном напетости, а да затим узима такав правац да је крајњи исход смањење те напетости, односно избегавање незадовољства или пак стварање задовољства” (Фројд 1994: 7).
- 228 Сасвим је у складу са реченим један ранији покушај исцртавања Дучићевог филозофског профила: „Он је, ако тако можемо рећи, дискретни стоичар и благи епикуровац, који сања о древним грчким и хришћанским идеалима, о великим идејама и истинама” (Леовац 1985: 218).
- 229 Уп: „Ову синтезу хришћанске филозофије и савремене хришћанске прагматике Дучић је извео сасвим природно и уверљиво, у стилу класичних филозофа карактеролошке и моралистичке оријентације” (Глушчевић 1990: 425).
- 230 Њен носилац је Свети Анселмо, средњовековни теолог који је устврдио: „Највећа мисао која постоји на свету не може бити мишљена као непостојећа” (Крешенцо 2003: 102). Дучић се у многим својим размишљањима ослањао на баштину хришћанских мислилаца, подједнако се везујући за ауторе источне, као и западне традиције.
- 231 „Треба још додати да, пошто је у примарној инспирацији заснован на личном искуству, Дучићев угао виђења је искључиво мушки. Чак и језички, опозицију у његовим текстовима готово увек чине жена – човек, а не жена – мушкарац. Као и у најлепшим примерима витешких, платонских, утопистичких љубави, о којима, како ћемо видети, Дучић често говори, обожавање жене почива на објективизацији њене личности; она је предмет обожавања, али није субјекат у том односу. Она може постати субјекат само у чулној и земаљској љубавној игри” (Витановић 1990: 24).
- 232 Наслов једног текста већ по себи говори о степену таквих аналитичких заострености: „Идеологија мизогиније у Дучићевом *Благу цара Радована*” (Стефановић 2008).
- 233 Управо је једна продубљена студија језичке грађе Дучићевог дјела указала на неке од понуђених претпојавки, пренебрегаваних у корист идеолошки настројених интерпретација: „Основни принцип Дучићевог есеја није коначно ни поетски као што није ни научни – већ је принцип поларности. Све супротности садрже једна другу када се односе на било који значајан ентитет. Ипак се мора признати структурна и смисаона примарност филозофског поретка. У концепцији научних елемената који афирмишу здрав разум Дучић оставља композицијског простора за рационални дух који управља током догађаја” (Јовановић 2008: 29).
- 234 Такав ексклузивизам у афирмисању националне историјске и културне оставштине у Дучићевом опусу адекватно је детектован у литератури: „Дучићево враћање старој словенској и српској митологији није у складу са његовим ’медитеранским’ опредељењем. У поезији, на пример, ако је спомињао српске легенде и повесне чињенице, онда је највише спомињао легенде и чињенице из ’царског’ времена, из средњевековне феудалне историје” (Леовац 1985: 213).

- 235 Јунг је већ у то вријеме увелико разрадио своју теорију о неколико средишњих архетипова људске психе, међу којима ће се ентитет *Аниме* издвојити у његовом схватању као енергетски најпотентнији: „Ова представа је 'господарица душа' како је назвао Шпителер (Spitteler). Ја сам предложио термин *Анима*, јер би тиме требало да се означи нешто специфично, за шта је израз 'душа' исувише уопштен и нејасан. Стање ствари које се подразумева под појмом *Аниме* јесте крајње драматичан садржај несвесног. Он се може описати рационалним, научним језиком који, међутим, ни из далека не изражава његово живо биће” (Јунг 2006: 270).
- 236 На тај аспект у вези са његовим *Градовима и химерама* већ је указано: „Дучићу би се, ипак, могла приговорити и склоност ка стереотипима и општим мјестима” (Делић 2001: 164).
- 237 Утицај Ларошфукоа, на кога се писац на једном мјесту у књизи непосредно позива, несумњиво је присутан у Дучићевим есејима. Поред сродности кључних тема и афористичког начина исказивања о њима, један аспект Дучићевог мишљења, посвећен расвјетљавању праве природе човјекских духовних покретача – истинске мотивације његових „узвишених” поступака – неизмјерно дугује филозофу опсесивно замишљеном над питањем „лажности особина које назовамо врлинама” (Ларошфуко 2020: 89). Многи пасуси Дучићевог дјела изгледају као готове разраде појединих Ларошфукоових *Максима*.
- 238 „Предмет поређења у њега скоро је редовно неки апстрактни појам или нека појава из моралног света” (Јовановић 2008: 20).
- 239 Заснована на позитивистичкој основи, једна сродна опсервација о таквом пишевом ставу детектована је у литератури: „Као припадник режима коме је богатство мерило многих вредности, Дучић је рекао мисли које показују да је био каткад охол, недемократичан и уско честољубив, човек који свој духовни аристократизам преобраћа у индивидуалистички себичан аристократизам” (Леовац 1985: 218).
- 240 Интересантно је да први од два на почетку студије претпостављена романа у једној могућој традицији проистекло из Дучићевог дјела – *Прољећа Ивана Галеба* – значајан простор посвећује овој Дучићевој опсесивној теми: Прометеју као једном од најуниверзалнијих и најдубљих симбола човјекове имагинације (Десница 1990: 82).
- 241 Други међу поменутих романима у скицираној традицији прозе ослоњене на *Благо цара Радована – Дервиш и смрт* – представља индикативан примјер као у првом реду дјело дубоке религиозне сумње (Селимовић 1966). У истом смислу илустративан је и данас готово заборављени роман *Понорница* Скендера Куленовића, који у назначеном хоризонту такође доноси карактеристичну јунакову борбу између „бесчулних чула религије и религије самих чула” (Куленовић 1977: 24). Слично најзначајнијим литерарним интерпретаторима исламског свијета у српској књижевности, који по природи ствари углавном потичу из босанскохрватских крајева (попут самог Андрића) и Дучић је дао значајан допринос разумијевању оних садржаја српског културноисторијског искуства који су у њему чврсто усађени са упливом исламске компоненте и чине његов вишеструко динамичан елемент.
- 242 Архивску грађу о Јовану Дучићу из Административне архиве САНУ и из делова оставштине Јована Дучића, која је доспела у Архив у новије време (2007. и 2013. године), па је стога до сада мало коришћена, истражио је и документа и предмете стручно обрадио Миле Станић.
- 243 Грађа Задужбине Николе Ј. Мариновића налази се у оквиру Административне архиве СКА; Дучићево писмо: р. бр. 193.
- 244 Награда је, и поред по вредности шароликих дела подношених на стечај и њихових већином мање познатих аутора, задржала значај и у каснијим годинама. И после Дучића било је неколико добитника који су оставили дубок траг у српској књижевности – Милан Ракић за *Нове џесме*, Иво Ђипико за спис *Из солунских борби*, поново Јован Дучић за *Сабрана дела*; један од добитника био је Аугуст Крклец за збирку *Љубав и њица*, објављену код С. Цвијановића.
- 245 Ово излагање је објављено: *Реферат њ. др Владана Ђорђевића о џесмама Јована Дучића*, Ново време, Београд, 1911, VII, 3–9, 179–183.
- 246 Целу грађу о овом издању први је истражио Љубомир Никић. На основу пронађеног Дучићевог рукописа који је песник послао Цвијановићу и Цвијановићеве коректуре, детаљно је објаснио Дучићев поступак, исправио нетачности и заблуде којих је било у литератури и критички објавио песме које писац није

- планирао за ужи избор. Опширно о томе: Љ. Никић, *Интегрално издање Дучићевих њесама*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1974, XL, 3–4, 249–267.
- 247 Архив САНУ, 108341/3.
- 248 Српски књижевни гласник, *Јујиро* (1902, V, 25), *Дубровачко вече* (VII, 187), *Сјавање воде* (188), *Брачна њесма* (1903, IX, 594), *Свети* (1904, XII, 1060); *Бдење* (1902, VI, 832–833), *Прошлости* (1904, XI, 38).
- 249 Љ. Никић, *нав. дело*, 159–176.
- 250 Архив САНУ, 10831/4.
- 251 Универзитетска библиотека у Београду, Легат Исидоре Секулић... Поред овог примерка, Никић је навео и два примерка из Народне библиотеке Србије и један из Библиотеке града Београда.
- 252 Административна архива СКА, 46/1922. Предлог је писан руком Слободана Јовановића, са потписима оба предлагача.
- 253 Административна архива СКА, 94/1924.
- 254 Административна архива СКА, бр. 226, 339.
- 255 Административна архива СКА, бр. 145/1930, 106/1930.
- 256 Од девет кандидата, колико их је било у избору у целој Академији, поред Дучића, потребних 15 гласова добио је још само Иван Ђаја.
- 257 Административна архива СКА, бр.1941/1937; 1056/1938.
- 258 *Истио*.
- 259 *Политика*, Београд, 8. март 1939, стр. 6.
- 260 Административна архива СКА, бр. 93/1942.
- 261 *Годишњак*, 1946, LI, 1941–1944, 240–241.

СКРАЋЕНИЦЕ

- АСАНУ – Архив Српске академије наука и уметности
- БСАНУ – Библиотека Српске академије наука и уметности
- АЈ – Архив Југославије
- АЈ, ЗБ – Архив Југославије, Збирка фотографија
- АКЦВПП – Архива Културног центра „Дом породице Павловић”

